

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3: “Jo en ik slapen in één barak, Jaap in een andere”: mannen en vrouwen in kamp Westerbork

3.1. MANNENVERHALEN, VROUWENVERHALEN

‘Jo is zeer flink – zooals te begrijpen –’, schrijft Lehman Engelder op 28 mei 1943 aan zijn vrienden over zijn vrouw, ‘ze kreeg het alleen te kwaad, toen ze haar vriendin Chel van de Kar terugzag. Ze is nu aardappelen schillen – dat is hier de taak van de vrouwen. De mannen doen ander werk – van verschillende soort, stenen dragen, plaggen steken enz.’³⁴⁰ In 1946 schrijft Nora Keizer: ‘Nadat alle formaliteiten vervuld zijn, gaat het naar de barakken. En hier worden de mannen van de vrouwen gescheiden.’³⁴¹ Dit viel velen behoorlijk zwaar. ‘Niet kijken naar die betraande gezichten nu, naar echtparen, verloofden, broers en zusters, die van elkaar gehaald worden.’³⁴² Een schrale troost beschrijft Leon Elias Eliasar in zijn brief. ‘We zaten in één grote barak, mannen en vrouwen afdeling van 9 tot 9 ’s avonds kan men vrij bij elkaar.’³⁴³

In dit hoofdstuk staan de beleving en herinnering van mannen en vrouwen centraal. Zijn er duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen, zoals in de literatuur over andere (doorgangs)kampen als Theresienstadt wordt benadrukt, of liepen de ervaringen en herinneringen daaraan niet heel sterk uiteen?³⁴⁴ Aannames, zoals de in de inleiding besproken dubbele benadeling van vrouwen en de zogenaamde vrouwelijke vindingrijkheid, zal ik

---

³⁴⁰ Brief van 28 mei 1943 van Lehman Engelder, NIOD, 250i, inv.nr. 882.

³⁴¹ Nora Keizer, *Danse macabre*, (’s Gravenhage : Twinkle Star 1999 ; oorspronkelijk 1946/1947, in het Duits) 23.

³⁴² Keizer, *Danse macabre*, 23.

³⁴³ Brieven in privé-bezit, met dank aan Rozette Kats.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ Anna Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt’ in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht*, 202-220. Vergelijk Hájková’s artikelen over Theresienstadt: Anna Hájková, ‘Spezifika im Verhalten der Niederländischen Juden in Theresienstadt’ in: Sabine Moller, Miriam Rürup, Christel Trouvé (red.), *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte Konzentrationslager und der NS-Prozesse*, (Tübingen: Edition Diskord 2002) 88-103, Anna Hájková, ‘Die acht Transporte aus dem Reichskommissariat Niederlande nach Theresienstadt’, in: Kary, Milotova, Kemper, Wögenbauer (red.), *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 230-252. Hájková, ‘Die Juden aus den Niederlanden in Theresienstadt.’ En haar *Magisterarbeit* over Theresienstadt: Hájková, *Die Juden aus den Niederlanden in Ghetto Theresienstadt 1943-1945*. Verder Ruth Bondy, ‘Women in Theresienstadt and the Family Camp at Birkenau’, in: Ofer, Weitzman, *Women in the Holocaust*, 310-326.

kritisch bespreken.³⁴⁵ Tegelijkertijd vormt dit hoofdstuk een introductie in het kampleven. Ik volg mannen en vrouwen door het kamp, van aankomst tot vertrek, langs de registratie, in de barakken en op het werk, om ten slotte het laatste station te bespreken, het transport. Bij ieder kamponderdeel geef ik aan hoe er in de egodocumenten over wordt geschreven en waar de oorzaken van de overeenkomsten of verschillen kunnen worden gevonden.

Hoe leefden mannen en vrouwen voor kamp Westerbork, voor de oorlog? Wat waren de kaders van waaruit zij de wereld bekeken? ‘Nederland was geen erg modern land’, schrijft sociologe Jolande Withuis. Nederland was verzuild, wat betekende dat mensen met familie, vrienden en kennissen eenzelfde levensbeschouwing of religie deelden, langs welke lijnen ook het culturele leven was georganiseerd.³⁴⁶ Voor een gelijkwaardige joodse zuil was het aantal joden echter te klein. Bovendien ontbrak de vereiste graad van (godsdienstige) binding.³⁴⁷ Vaker werden joden ingedeeld bij andere zuilen, zoals de liberale of de rode zuil. Nederlandse joden waren in sterke mate geassimileerd en geïntegreerd, al bleef wel sprake van een ‘joodse subcultuur.’³⁴⁸ Deze conformering zal hebben betekend dat men zich over het algemeen aansloot bij het dominante patroon, waarin de man als kostwinner vooral in de publieke sfeer (op)trad en de vrouw binnen de privésfeer voor huishouden en gezin zorgde; het gaat hier om de tweedeling van de seksen in wat wel de *separate spheres* wordt genoemd

---

³⁴⁵ Zie 2.3.1. Mannen en vrouwen, 32-36.

³⁴⁶ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 161.

³⁴⁷ Blom, e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, 273-276.

³⁴⁸ Blom, e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, 276, 277. Sommige historici relativeren de mate van aanpassing aan de niet-joodse omgeving sterk. Zie Jozeph Michman, ‘The Jewish Essence of Dutch Jewry’ in: Jozeph Michman (red.), *Dutch Jewish History*, Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, 7-10 December, Tel Aviv-Jerusalem, 1986, Vol. II, (Assen/Maastricht: Van Gorcum, Jerusalem/Institute for Research on Dutch Jewry, Hebrew University of Jerusalem: 1989) 1-22, en Dan Michman, ‘Migration versus “Species Hollandia Judaica”. The Role of Migration in the Nineteenth and Twentieth Centuries in Preserving Ties between Dutch and World Jewry’, in: *Studia Rosenthaliana* 23 (1989), special issue, 54-76. Zie ook Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialisitsch-zionisten in Nederland*, proefschrift UvA (Amsterdam: Vassallucci 1999), hoofdstuk 4 ‘Jodendom als gepasseerd station’, 116-174, waar zij genuanceerd schrijft over de mate waarin joden geassimileerd waren voor de oorlog, onder andere, 137, over de relatief weinige ‘gemengd’ gehuwden onder de joden, en over het vasthouden aan de religieuze inzegening van het huwelijk. In haar conclusie schrijft Gans, 872, ‘In die zin bestond er in veel gevallen een discrepantie tussen hoe geassimileerd men dácht te zijn en hoe geassimileerd men daarwerkelijk wàs.’

en die de verzuiling doorsneed.³⁴⁹ Van alle getrouwde vrouwen werkte maar twee procent buitenshuis; een getrouwde vrouw mocht geen ambtenares zijn en was amper politiek actief hoewel zij het stemrecht had. ‘Het leven van vrouwen speelde zich af in de beperkte kring van gezin en zuil.’³⁵⁰ Mannen en vrouwen waren in haast alle levenssferen gescheiden, zoals in de (jeugd)vereniging, zelfs nog op enkele scholen. Belangrijk is ook dat, volgens sociologe Jolande Withuis, ‘de gezamenlijkheid en omgang als sekse sterker’ was ‘dan de scheiding naar zuil.’³⁵¹

De joodse minderheid onderscheidde zich van de rest van Nederland met een sterk dalend geboortecijfer.³⁵² Volgens Blom en andere historici had dit onder meer te maken met de bewuste geboortebeperking onder ‘de relatief sterk ontwikkelde joodse burgerij en middenstand zonder religieuze remmingen.’³⁵³ Wat zegt deze vroege ‘modernisering’ over de verhouding tussen de seksen? Het is moeilijk hier conclusies aan te verbinden, maar wellicht waren de verhoudingen onder deze hogere klassen iets minder traditioneel. In dit boek zijn deze midden en hogere klassen oververtegenwoordigd.³⁵⁴ Duits-joodse vrouwen werkten voor de oorlog zelfs aanzienlijk meer dan Nederlandse vrouwen, al lag hun aantal nog onder het landelijk percentage (27 procent tegenover 34 procent). Het Duitse jodendom was zeer Duits, burgerlijk en geassimileerd van aard. Toch volgden zeven keer zoveel joodse dan christelijke vrouwen – relatief gezien – een universitaire opleiding.³⁵⁵

---

³⁴⁹ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 162-163. Vergelijk Pieter Stokvis, *Huishouden, huwelijk, gezin; huiselijk leven in de 20^e eeuw*, (Rotterdam: Ad. Donker 2002) 114, 118, over de traditionele rolverdeling. De ‘dienende en zorgende, opofferende rol van de vrouw werd geaccentueerd.’ Zie Gans, *de kleine verschillen die het leven uitmaken*, 126, waar ze schrijft dat het ‘negentiende-eeuwse burgerlijke ideaal van de huisvrouw en moeder’ ook in joodse kringen ging gelden, zowel in de normen en waarden van de joodse bourgeoisie als van het joods proletariaat.

³⁵⁰ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 162, 163.

³⁵¹ *Ibid.*, 163.

³⁵² Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, 251-252.

³⁵³ *Ibid.*, 251-252.

³⁵⁴ Verschillende vrouwen onder de auteurs hadden een (academische) opleiding gevolgd en begaven zich al meer op traditioneel ‘mannelijke’ paden. Voorbeelden zijn Julie Bial-Spitz en Mirjam Bolle.

³⁵⁵ Marion A. Kaplan, ‘Jewish Women in Nazi Germany: Daily Life, Daily Struggles’, 1933-1939’, in: Carol Rittner, Carol John K. Roth (red.), *Different Voices. Women and the Holocaust*, (New York: Paragon House 1993; oorspronkelijk in: *Feminist Studies*, 16 (Autumn 1990) 3, 579-606) 187-212, 188, 190-191.

In egodocumenten proberen mannen en vrouwen vat te krijgen op wat hen overkwam.³⁵⁶ Wat zijn de verhalen die zij over zichzelf en elkaar vertellen? Hoe verhouden deze verhalen zich tot de kamprealiteit? Deze verhalen – of verhaalstramien – beperken zich niet tot Westerbork, dat immers voor de meeste auteurs nog maar het begin was van een reeks van kampen. Ze vormen de leidraad van een heel egodocument, van alles wat en waarover de auteur schrijft.

Mijn verwachting was dat mannen en vrouwen – conform de tweedeling in de *separate spheres* – Westerbork verschillend hebben beleefd en herinnerd en dat hun egodocumenten verhaalstramien laten zien die met hun sekserol samenvallen. Maar in de verschillende egodocumenten van mannen en vrouwen uit Westerbork lijken de zaken ingewikkelder te liggen. Om tot de kern van de beleving en herinnering van mannen en vrouwen door te dringen, maak ik in dit hoofdstuk gebruik van historica Anne Readings these van het ‘stripping and reclothing’ van sekse-identiteiten als overkoepelend verhaalstramien.³⁵⁷ Beide seksen werden in de oorlog en vooral in de kampen geconfronteerd met een afbraak – *stripping* – van de eigen (sekse)-identiteit. De onmiddellijke reactie daarop was het proberen vast te houden aan die identiteit; in naoorlogse egodocumenten is te lezen hoe de aangetaste identiteit weer opnieuw werd opgebouwd, aangekleed – *reclothed* – als het ware. In de wijzen waarop mannen en vrouwen schrijven over hoe ze met het kampleven omgingen, de *coping strategies*³⁵⁸, komt tot uitdrukking waarin de verschillen en overeenkomsten liggen in zowel

---

³⁵⁶ Horowitz, ‘Gender, Genocide, Jewish memory’, 174, mannen en vrouwen ‘zoeken’ naar ‘interpretative frameworks and historical, cultural, or religious precedents’ om aan hun lijden zin te geven.

³⁵⁷ Reading, *The Social Inheritance*, 61-66, 61, ‘Part of Charlotte Arpadi’s humiliation and victimisation as a Jewish woman involved the stripping away and inversion of culturally and socially defined roles and expectations of femininity’, en ‘After the war, Arpadi’s describes how self-rehabilitation involved reconstructing a gendered self out of a particular symbols and cultural attributes of femininity, as well as particular roles and expectations of herself as a woman.’ Over mannen schrijft Reading, 66: ‘A dominant trope in women’s autobiographies concerns the stripping and reclothing of gendered subjectivities. This is also evidenced in both similar and different ways in the autobiographies of male survivors.’

³⁵⁸ Soms geeft de beleving van het leven in Westerbork een persoon het gevoel dat dat leven eisen stelt die stressvol zijn. Meestal gaat dit gepaard met het gevoel van (dreigend) verlies van controle. Op dat moment is een *coping strategy* nodig. Zie <http://www.macses.ucsf.edu/research/psychosocial/coping.php>. ‘Coping strategies refer to the specific efforts, both behavioral and psychological, that people employ to master, tolerate, reduce, or minimize stressful events.’ Deze strategie zal de negatieve invloed van de stressoren verminderen en/of de (fysieke en psychische) effecten ervan beperken of verminderen. Vergelijk Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich*, 72-76.

het omgaan met de afbraak van de eigen identiteit als in de wijzen waarop de seksen hun identiteit opnieuw probeerden op te bouwen.³⁵⁹

3.2. AANKOMST

‘De weg naar Golgotha kende een eind, de weg naar Westerbork ook’, schrijft de Duits-joodse Fritz Tauber in zijn nog in de oorlog geschreven verslag. ‘Plotseling stond het kamp voor ons: de ingang met prikkeldraad versperd, bewaakt [in november 1942, EM] door een sterke patrouille gewapende SS-mannen.’³⁶⁰ Hoewel de eveneens Duits-joodse jurist Hans Ottenstein in begin 1942 nog niet in een doorgangskamp arriveerde, geeft ook hij aan hoe Westerbork een ‘andere wereld’ was, niet alleen ‘het verschil tussen een nog betrekkelijk vrij leven in de maatschappij en het gedwongen verblijf in het kamp’, maar ‘weg van Holland naar een –‘lager’.’³⁶¹ Mirjam Bolle, wier verloofde al in Palestina was, schrijft in haar dagboekbrieven: ‘in sommige opzichten is het erger, in andere minder erg, maar in ieder geval is alles heel, heel anders dan we ons voorgesteld hadden.’³⁶² In het eerste half jaar stopte de trein op station Hooghalen en moest je nog zo’n vijf kilometer naar het kamp lopen. Er werd gewerkt aan een directe verbinding, maar die was pas eind 1942 gereed. ‘Een wandeling van ongeveer twee uur, met twee zware tassen en dikke winterkleding in de warme augustuszon’, die Nora Keizer nog had ondernomen, was toen niet meer nodig.³⁶³

Het gewone leven was voorbij. ‘Dan strompelen wij over rails en kuilen en door plassen, Westerbork binnen en daarmee zijn wij meteen van de wereld afgesloten’, schrijft A.J. Liepman in 1945.³⁶⁴ Het kampleven, dat in vieze, tochtige barakken, op modderige wegen en in de ‘frisse’ buitenlucht plaatsvond, was voor de meesten een totale verandering ten opzichte van het veilige burgerleven dat zij waren gewend. De breuk met het leven van

---

³⁵⁹ Het is namelijk in de – psychische – strategieën die mannen en vrouwen gebruikten om zich in Westerbork te handhaven, dat de verschillen en overeenkomsten in beleving het duidelijkst naar voren komen.

³⁶⁰ Fritz Tauber, *Rondom Westerbork*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2004; oorspronkelijk geschreven in 1943-45 toen hij zat ondergedoken) 28.

³⁶¹ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 5.

³⁶² Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 119, dagboekbrief van 4 juli 1943. Vergelijk Eugen Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, 23 oktober 1945, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 1. ‘Alles wat we ervan gehoord hadden, maar zoiets hadden we ons niet kunnen voorstellen.’

³⁶³ Keizer, *Danse Macabre*, 20, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 372.

³⁶⁴ Adolph Johannes Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, (Boxtel: Henri Bogaerds N.V. 1945) 6.

vóór Westerbork is een gevoel dat onuitwisbaar blijkt te zijn.³⁶⁵ In de egodocumenten klinken gevoelens van angst, ontredde en verslagenheid door. Ook als men vijftig jaar later schrijft, herinneren auteurs tot in het kleinste detail wat de aankomst in Westerbork met hen deed. Dat de toenemende standaardisering van de beschrijving en de – grote(re) – rol van andere kampen de herinnering beïnvloedt, doet daar niet veel aan af.

De meesten hadden het ‘geluk’ niet tijdens één van de grote transporten op 3 oktober 1942 aan te komen. Op die dag werden namelijk de joodse werkkampen ‘geleegd’, en alle mannen naar Westerbork gebracht. Daar werden ze herenigd met hun vrouwen en kinderen, die tegelijkertijd van hun bed waren gelicht om zich bij hun echtgenoten en vaders te voegen. In enkele dagen passeerden duizenden mensen het doorgangskamp.³⁶⁶ ‘Deze dag zal ik nooit vergeten. Het is niet te beschrijven’, noteert de FK-man. De FK-man – vermoedelijk Max Gruber – was werkzaam bij de zogenaamde *Fliegende Kolonne* die hand- en spandiensten verleende bij zowel binnenkomende als uitgaande transporten.³⁶⁷ Ook als je met de zogenaamde s(traf)-transporten Westerbork binnenkwam, had je het minder goed getroffen. S-gevallen werden apart van de andere nieuwkomers gehouden en stonden automatisch op de lijst voor het volgende transport.³⁶⁸ Zij werden (vanaf 1944) kaalgeschoren – vrouwen kortgeknipt – en droegen een overall met een witte band om de arm waarop een grote rode ‘S’ stond gedrukt.³⁶⁹ ‘They were clothed all alike in faded blue overalls with red shoulders and back, and wore all silly little round skull caps in the same colours’, schrijft Edgar Weinberg.

---

³⁶⁵ Hélène Wolff, brief van 5 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889. Willing, *Afdrukken van indrukken*, 39, dagboekantekening van 8 september 1943, Hacohe, *Zwijgende stenen*, 251.

³⁶⁶ Zie Presser, *Ondergang, tweede helft*, 297, Herzberg, *Kroniek*, 257, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 696-697. In oktober steeg de kampbevolking van de gewoonlijke acht à tienduizend naar meer dan vijftienduizend kampingezetenen. ‘Übersicht des Lagerstandes vom 15. Juli 1942 – 31. Dezember 1943’, Rode Kruis (RK), Westerbork archief, inv.nr. 258, op 3 oktober waren er 15235 kampingezetenen, 15 oktober 11403, 31 oktober nog maar 6571. In de statistieken over de in- en uitgaande transporten is hetzelfde verloop te zien: ‘Transportbewegung vom 15. Juli – 31. Dezember 1943’, RK, Westerbork archief, inv.nr. 258, waar voor oktober 1942 15.113 inkomenden staan vermeld, van wie 11.985 in dezelfde maand weer werden gedeporteerd.

³⁶⁷ ‘Dagboek van een FK-man’, 3 oktober 1942, HCKW, RA 1552.

³⁶⁸ Voor sommigen – zij die uit een veel erger kamp kwamen of een vreselijke onderduikperiode achter de rug hadden – was zelfs de strafbarak een plek van relatieve rust. Van Liempt, *Frieda*, 46-47. Van alle kampingezetenen was ongeveer een tiende, een kleine tienduizend dus, s-geval. Ruim driekwart werd met een volgend transport weggevoerd, terwijl ongeveer 1750 de ‘s’ konden kwijtraken. Driehondervijftig s-gevallen werden of ontslagen of kwamen na september 1944 het kamp binnen en werden aldaar bevrijd. Presser, *Ondergang, tweede helft*, 315.

³⁶⁹ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 43.

‘They all were quite hairless, making the ears flapping out prominently and the general impression silly, malicious, criminal.’³⁷⁰ Het waren wezens van een andere planeet.

Hoewel je je nog op Nederlandse bodem bevond, leek het alsof je in Westerbork het vertrouwde vaderland al had verlaten. ‘Alles is Duits en we zijn toch nog op onze eigen bodem!’ schrijft Nora Keizer ontsteld, als ze vlak na de oorlog haar belevenissen aan het papier toevertrouwt.³⁷¹ De dagelijkse leiding was namelijk in handen van een kleine groep Duits-joodse vluchtelingen van wie sommige al de hele oorlog gedwongen in die uithoek van Nederland verkeerden. ‘Het precies voorgeschreven dagelijkse leven deed aan Duitsland denken’, voegt Ottenstein toe.³⁷² Voor deze zogenaamde *Alte Kampinsassen* was de aankomst in het voormalig vluchtelingenkamp anders verlopen. Veel van hen hadden voor Westerbork in andere vluchtelingenkampen gezeten. De komst naar het centrale kamp Westerbork betekende echter een (zo goed als) definitief afscheid van een vrij leven.

De intrede in de wereld van het kamp ging gepaard met rituelen: de Westerbork registratie met haar lange wachttijden tussen de verschillende onderdelen. ‘Toen we om negen uur uit de trein stapten, dachten we dat we nu het ergste wel achter de rug hadden. Maar nu begon het eigenlijk pas’, schrijft Mirjam Bolle. ‘In een enorme rij naar de *Registratur*, waar we geregistreerd moesten worden. Wachten... (...) Op een open terrein – het was intussen nacht geworden – moesten we weer wachten uren- en urenlang.’ Mirjam moest zoveel instanties langslopen dat ze ze niet allemaal kon onthouden.³⁷³ Willem Willing beschrijft in zijn dagboek hoe hij en zijn familie in ‘een lange rij’ het ‘registratiegebouw, een soort burg. stand waar allerlei zaken aan de loopende band behandeld worden’ bereikten.³⁷⁴ Daarna volgde het niet zo correcte optreden van een employé van de firma Lippman en Rosenthal, de zogenaamd joodse bank die alle geldelijke bezittingen in beslag nam. Willing werd vervolgens gecontroleerd op onder meer luizen. ‘Eerst tegen 4 uur bereiken wij onze barak.’³⁷⁵ ‘s Nachts welteverstaan.

Bij aankomst in het kamp probeerden de kampingezetenen over het algemeen zo goed als mogelijk voor de nieuwkomers te zorgen. De leidster van een Amsterdams weeshuis,

---

³⁷⁰ Edgar Peter Weinberg, verslag ‘Alexandrië, Egypt, July 1945’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 10. Vergelijk Gretha Mouwes-Roozendaal, memoires, 1989, HCKW, SRA 1835, 10.

³⁷¹ Keizer, *Danse Macabre*, 20.

³⁷² Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 5.

³⁷³ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 145, dagboekbrief van 8 juli 1943.

³⁷⁴ Willing, *Afdrukken van Indrukken*, 18, dagboek aantekening van eind augustus 1943.

³⁷⁵ *Ibid.*, 18-19.

Betsy Vromen-Snapper, beschrijft vlak na de oorlog hoe zij en haar kinderen ‘koffie en brood’ kregen. ‘Iedereen is zeer begaan met het lot van de kinderen.’³⁷⁶ Verwondering werd uitgesproken over het feit dat het joden waren die joden ontvingen, registreerden en naar de barakken brachten, geen gewelddadige Duitsers. ‘We werden niet geslagen of geschopt, er werd niet tegen ons geschreeuwd, we werden in een helverlichte goedverwarmde registratiezaal gebracht. We kregen soep (echte) en brood. Vriendelijke dames achter typemachines gezeten registreerden ons’, herinnert arts Elie Cohen zich.³⁷⁷

Als er al iets opvalt aan de beschrijvingen van de aankomst in Westerbork, zijn het de overeenkomsten. Natuurlijk waren er ook verschillen, bijvoorbeeld tussen de herinneringen van een moeder met kinderen en die van een vrijgezelle man. ‘Bij het instappen van de trein [naar Westerbork, EM] liet mijn zoontje, Pim, zijn trouwe pop onder de wagon vallen en begon te huilen’, schrijft Julie Bial-Spitz. Haar dochtertje, baby Tamar, was zo dik ingepakt, dat ze haar niet kon voeden, maar had gelukkig de ‘behoorlijkheid toch zoet te blijven.’ De zorg om haar kinderen is de leidraad van Julie’s naoorlogse verslag.³⁷⁸ De vrijgezelle Paul Siegel kwam samen met andere opgepakte onderduikers in het kamp. Zijn gedachten waren gericht op zijn eigen overleving. Toen hij te horen kreeg dat hij meteen de volgende dag op transport zou gaan, was dit ‘een klap in mijn gezicht. (...) Wie wist wat er ging gebeuren? Zou ik zo maar verdwijnen? Donkere gedachten spookten door mijn verbijsterde hoofd.’³⁷⁹ Maar dit verschil in herinnering lijkt eerder te maken te hebben met het vrijgezel of niet vrijgezel zijn dan met sekse. Dat verschillen tussen mannen en vrouwen onderling zelfs geregeld groter waren dan die tussen de seksen blijkt uit de volgende woorden van Mirjam Bolle: ‘Het ergste waren de zwangere vrouwen. Bij ons in de wagon was er ook een en als je eraan dacht, met welk een zorg deze vrouwen toch behandeld moeten worden, en je zag nu hoe er over ze heen gelopen werd en geschokt en heen en weer geslingerd en wat voor een indrukken deze vrouwen moesten opdoen, dan besepte je pas, hoe diep we gezonken zijn.’³⁸⁰

---

³⁷⁶ Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 6.

³⁷⁷ Elie Cohen, *Beelden uit de nacht, kampherinneringen*, (Baarn: De Prom 1992) 15.

³⁷⁸ Julie Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, tweetalig Hebreeuws en Nederlands, (Ramat ha-Sharon: eigen beheer 2006; origineel 1950), 13. Vergelijk Anny Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend, Speyer – Bergen-Belsen. Lebensgeschichte von Anny Sulzbach*, Schriftenreihe der Stadt Speyer, band 9, (Speyer: Stadverwaltung Speyer 1998) 96-97 en Johanna Schroot-Polak, ‘Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr 10043-01, eerste pagina.

³⁷⁹ Paul Siegel, Dafna Hoexter (vertaling), *Locomotieven trekken wagons, 1933-1945*, (Westerfoort: Van Gruting 2000; uit het Ifriet, Shaul Sagiv 1997) 87-88.

³⁸⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 144, dagboekbrief van 8 juli 1943.

Toch wordt in memoires de aankomst van (getrouwde) mannen niet net zo bepaald door de – letterlijke – zorg om het gezin en de familie als in memoires van (getrouwde) vrouwen. Max Hakkert arriveert met vrouw en kind in het kamp, maar geeft geen details, noch over hun slechte conditie, noch over zijn gevoelens hierover.³⁸¹ Verschillende vrouwen schrijven juist specifiek over de zorg die zij voor hun gezin en familie hadden bij aankomst in de chaotische wereld van het kamp. Anna Sulzbach kwam met haar dochttertje in Westerbork; zij beschrijft hoe ze zich voor haar dochttertje bijeen moest rapen en haar angst moest verbergen, toen zij door een vriend van haar man uit het transport werd gehaald. Het kindje at en ‘schlief auf meinem Schoß ein’, en Annie was opgelucht toen ze eindelijk het voor haar bedoelde transport hoorde vertrekken.³⁸²

Vrouwen onderstrepen hun rol als moeder en/of zorgverlener in memoires, terwijl mannen vaker de eigen onafhankelijkheid benadrukken. Niet alleen omdat auteurs aan de (seksbepaalde) verwachtingen van hun publiek willen voldoen, maar ook omdat zij hun aangetaste identiteit opnieuw proberen aan te kleden – volgens Readings these – op een manier die past bij het ‘mannelijke’ of ‘vrouwelijke’ zelfbeeld dat zij van zichzelf hebben. In brieven en dagboeken daarentegen schrijven mannen en vrouwen beiden evenveel over de zorg voor het gezin. Jaap Levie bericht namens zijn gezin aan familie thuis: ‘Wij zitten in het kamp Westerbork en kunnen ieder oogenblik op transport gesteld worden naar Polen. (...) Mijn vrouw en kind hebben geen afscheid van jullie kunnen nemen, alles is zoo onverwacht in zijn werk gegaan. Tot op heden hebben we geen dekens ontvangen.’³⁸³ De kamprealiteit staat haaks op de herinnering daaraan. Deze verschillen in beschrijving tussen contemporaine bronnen en memoires, en tussen verschillende ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ zelfbeelden zullen we vaker in dit hoofdstuk tegenkomen.

---

³⁸¹ Hakkert, *Het moordhol Bergen Belsen*, (Z.p.: z.u. 1945) 10-11. Vergelijk Helmut Mainz, ‘Erlebnisse, 1940-1944’, september 1944, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 46. Mainz beschrijft zijn vrouw en kinderen pas weer als hij ze de volgende dag in de wasgelegenheid ziet. De letterlijke zorgen om de kinderen vallen niet hem, maar zijn vrouw toe.

³⁸² Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 95-97. Vergelijk Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 13, bij het instappen in Amsterdam beschrijft Julie hoe haar zoontje zijn pop liet vallen en huilde, ‘... ook Doris heeft het onderspit voor de moffen moeten delven.’ Ze beschrijft verder hoe zij met haar kinderen aangekomen in Westerbork meteen naar een speciale kinderbarak ging. ‘Stelt U mijn kranzinnige angst voor toen we naar binnen geduwd werden in een soort kot, waar het pikdonker was, een kachel muf rookte, kinderwas rondom hing te drogen, en oude vrouwen om de kachel zaten.’

³⁸³ Brief van Jaap Levie van 6 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

Verskil is er ook in de beschrijvingen van de controle op luizen, één van de onderdelen van de lange registratie. Enkele vrouwen schrijven met een gevoel van schaamte over het besmet zijn met dit ongedierte. Nora Keizer nam het eerst niet helemaal serieus. Vooral het idee dat men bij haar luizen zou kunnen aantreffen, vond ze bespottelijk. Maar toen ze in het kamp vrouwen en meisjes met ‘wit doekje om het hoofd gebonden’ zag die naar petroleum roken, piepte ze wel anders. ‘Dat zijn de lichte gevallen’, schrijft ze. ‘De ernstige hebben een volkomen kaal geknipt hoofd als een biljartbal. Ik deins vol schrik terug. Dat zoiets kan bestaan! En ik die daar grapjes mee maakte’, eindigt ze schuld bewust, want vrouwen zonder haar was iets vreselijks.³⁸⁴ Toen enkele maanden later bleek dat ze echt luizen had, schaamde ze zich en walgde ze zelfs van zichzelf. Ze was de dokter dan ook erg dankbaar dat haar haren er niet af hoefden.³⁸⁵ De angst voor het hebben van luizen bleef aanwezig. ‘Ik kreeg gisteren nog een pakje van je, die met de hoofddoek. Wat ben ik daar blij mee, want ik ben zo bang hoofdluis te krijgen’, schrijft Lies Polak. Ze voegt nog toe: ‘Ik kan je alleen maar zeggen dat ik je ongelooflijk dankbaar ben.’³⁸⁶

Mannen schrijven op een veel luchtiger toon over het hebben van luizen. Willem Willing tekent met humor in zijn dagboek op: ‘In de quarantaine werden wij gecontroleerd op luizen. Nooit van die beestjes gehoord? Verschillende personen bleken ze te bezitten. Wij nog niet.’³⁸⁷ Het was voor Gabriel Italie wel een grote schrik dat Rose luizen had, maar deze schrik was vooral voor zijn vrouw bedoeld. ‘Thans blijkt tot mijn schrik dat Rose opeens last heeft, waarschijnlijk door omgang met schoolkinderen. Er moest een heel stuk van haar

---

³⁸⁴ Keizer, *Danse macabre*, 23.

³⁸⁵ Keizer, *Danse macabre*, 64-67. Vergelijk Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 146, dagboekbrief van 8 juli 1943, waar zij het hebben van luizen als g^{ên}nant beschrijft.

³⁸⁶ Auerbach-Polak e.a., *Bewogen stilte*, 51. Vergelijk Hillesum, *De nagelaten geschriften*, 623, brief december 1942 aan ‘twee zusters in Den Haag’, over ‘beschaamde en verdrietige gezichten’ van vrouwen die net waren kaalgeschoren. Frouwien Stern was minder emotioneel dan andere vrouwen toen zij en haar kinderen naar barak 36 moesten om op luizen te worden nagekeken. Maar zij bleken ze ook niet te hebben. Van den Oord, *Het ontbreekt ons aan een goed adres*, 124, brief van eind oktober 1942 aan haar man. Vergelijk Hájková, ‘Strukturen weibliches Verhalten’, 204-205, over vrouwen en het hebben van luizen in Theresienstadt.

³⁸⁷ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 18, dagboek aantekening van eind augustus 1943.

hoofdhaar af”, schrijft hij.³⁸⁸ Alleen Norbert Buchsbaum was bang dat men zou denken dat zijn kale kop – hij was net ontslagen uit de strafbarak – betekende dat hij luizen had.³⁸⁹

Sommige mannen die bij aankomst als s-geval werden kaalgeschoren, kon dit weinig schelen. ‘Ik draag alleen een overall’, schrijft Hans Goudsmit aan zijn vrouw, ‘de haren zijn er af en heb een capi op.’³⁹⁰ ‘Op zich zelf eenigszins komisch om in de buitenlucht gekortwiekt te worden’, schrijft Willem Willing.³⁹¹ Maar er waren ook mannen die het verliezen van hun haren betreurden. Willem Willing schrijft over andere mannen: ‘Meenige mooie haardos valt ten offer, maar ook de enkele dunne haren, van de ouderen. Waar de kappers zoovele lotions over gegooid hebben vinden een vroegtijdige dood.’³⁹² Edgar Weinberg beseftte dat met zijn haren ook zijn identiteit verloren ging. ‘And before my very eyes, there sat a abominable caricature of Koert, a man with an imbecile grin, a naked horrid skull, a cross between an imbecile and the roguish bruteness and baseness of our houseporters child. He looked common and silly, and, suddenly I saw in his eyes what I looked like: Cousin to that “portierskind”.’³⁹³ Omdat in dit onderzoek geen egodocumenten zijn waarin vrouwen over kortwieken schrijven, kan ik geen vergelijking trekken.³⁹⁴ Dat is jammer, want het zou interessant zijn de ervaring in Westerbork naast die in andere kampen te leggen, waar het kortknippen door vrouwen als zeer traumatiserend wordt beschreven.³⁹⁵ De enige die

---

³⁸⁸ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 440, dagboek aantekening van 16 januari 1944, ook, 435, 29 december 1943.

³⁸⁹ Norbert Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, (Amsterdam: Bataafsche Leeuw 1991) 82. Vergelijk Spanjaard, *An American Teenager*, 82, ‘very embarrassing.’

³⁹⁰ Brief van Hans Goudsmit van 13 juli 1944, HCKW, RA 1691, clandestiene brieven van Hans Goudsmit aan zijn vrouw Gerry.

³⁹¹ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 21, dagboek aantekening van eind augustus 1943.

³⁹² Ibid.

³⁹³ Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 11.

³⁹⁴ Dit kortknippen gebeurde niet altijd. Ook sneeuwde de ervaring in Westerbork soms onder door de zo veel ergere ervaringen in andere kampen. Mouwes-Roozendaal, *memories* 1989, HCKW, SRA 1835, 10, Van Liempt, *Frieda*, 49, schrijven beiden niet dat zij werden kortgeknipt. Frieda Menco vroeg zelfs nog om ‘krulspeldjes’ in brieven aan een niet-joodse vriendin. Twee brieven van Frieda Brommet uit Westerbork. HCKW, RA 1446.

³⁹⁵ Bijvoorbeeld Sybil Milton, ‘Women and the Holocaust. The Case of German and German Jewish Women’, in: Carol Rittner, John K. Roth (red.), *Different Voices: Women and the Holocaust*, (New York: Paragon House 1993; oorspronkelijk Renate Birdenthal et al (red.), *When Biology became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*, (New York: Monthly Review Press 1984) 297-333) 213-250, 228.

hierover met betrekking tot Westerbork schrijft is een man, Hans Ottenstein. Volgens hem was de procedure ‘psychologisch bezien’ ‘voor vrouwen bijzonder zwaar te dragen.’³⁹⁶

Maar de woorden van Ottenstein op zichzelf kunnen niets zeggen over de beleving van vrouwen; het is het waardegeladen oordeel van één man. De beleving en herinnering van de mannen en vrouwen van en aan Westerbork is allesbehalve eenduidig, zeker wanneer we voorbij de registratiezaal verder het kamp ingaan.

3.3. DE BARAKKEN

3.3.1. *Leven in de barakken*

‘Wanneer de mensen hun kampkaart krijgen, danken ze God dat alle ceremonies voorbij zijn’, schrijft Josef Hilel Borensztajn niet lang na de oorlog. ‘Ze zijn doodop en blij dat ze een bed krijgen toegewezen in een van de barakken.’³⁹⁷ De barak was het eindpunt van de registratie en het begin van het kampleven. Het hing af van de betreffende voorgeschiedenis in welke barak je terecht kwam. S-gevallen gingen naar de bewaakte strafbarak, zieken naar één van de ziekenbarakken, terwijl de meeste nieuwkomers in één van de grote doorgangsbarakken belandden. De kans om direct in één van de oude, betere barakken, i.e. een ‘huisje’ – kleine, gedeelde appartementen die grotendeels al in 1939 waren gebouwd – te komen, was te verwaarlozen.³⁹⁸ Om in Westerbork te blijven had je daarnaast een *Sperre* nodig; je moest ervoor zorgen dat je niet meer bij de *Transportfreien* was ingedeeld.³⁹⁹ Dan kon de klim in de hiërarchie van het kamp zelf beginnen, het gevecht om een goede *Sperre*, om een plekje op de felbegeerde *Stammliste* waar de zogenaamd onmisbaren en de *Alte Insassen* (kampingezetenen van voor 1 juli 1942) op stonden, of op een andere lijst die je van transport vrijwaarde en je soms een beter onderkomen kon verschaffen.⁴⁰⁰ Maar het was slechts een

---

³⁹⁶ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 43.

³⁹⁷ Borensztajn, *Dagboek 1943-1945*, 17.

³⁹⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 26, over kleine huisjes, 32-33, over verschillende barakken, zoals barakken voor jongeren, een *Altersheim* en aparte barakken voor bepaalde groepen joden, 32a, over de inrichting van een klein huisje dat uit kamers van ongeveer 3 bij 2 meter of 4 en ½ meter in het vierkant bestond met een aparte keuken en wc per woning van twee of drie kamers.

³⁹⁹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 313-314, 373-374, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 714-715, over *Transportfreien*, terugstellingen en *Sperren*, 694-695 over tweewekelijkse transporten voor 1943, daarna wekelijks op dinsdag.

⁴⁰⁰ De *Alte Insasse* hadden een rood stempel in hun *Lagerkarte*, net als sommigen die vanwege belangrijk werk voor het kamp waren *gesperrd*. Groene stempels kreeg men op grond van prestatie. Blauwe stempels kregen

tijdelijke zekerheid, want in Westerbork konden lijsten altijd ‘*platzen*’ – springen – en als dat gebeurde was je weer *transportfrei*.⁴⁰¹

Uit brieven krijgt de lezer een bijna onmiddellijke indruk van het leven in een overvolle, vieze en rumoerige barak. Zowel in de gehaaste vorm als in de angstige inhoud van Dien Levie’s brief komt de paniek van de eerste dagen tot uiting. ‘Jo en ik slapen in één barak, Jaap in een andere, we zijn hier veel bij elkaar, wanneer we weggaan, weet ik niet, waar zijn Pa en Moe, zijn die ook weggehaald?’⁴⁰² ‘Wij moeten alles op ons bed en er omheen bewaren. Alhoewel wij veel dingen die men niet nodig hebt, niet bij ons hebben, maar dat begrijp je pas als je hier bent’, schrijft Simcha Rabbie-Acohen in haar eerste brief uit Westerbork.⁴⁰³ Het waren eerste impressies en er was in alle verwarring weinig ruimte voor reflectie. Nieuwkomers schreven allereerst om de familie en vrienden te laten weten waar zij nu eigenlijk waren terechtgekomen. ‘Ik lig op een bed driehoog, hetgeen volgens mij voor degene die in staat is naar boven en eraf te klauteren vele voordeelen heeft. Vooral heb je de

---

kampingezetenen die op bijzondere lijsten waren *gesperrd*, zoals de Barnevelders en de gedoopten. Zij werden samen in één barak ondergebracht. Het systeem van deze lijsten met *Sperren* was uitgedacht in het *Judenreferat IV B 4*. Het was moeilijk, maar niet onmogelijk om via de *Antragstelle* van Dr. Ottenstein aan een *Sperre* te komen. Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 162-163, dagboekbrief van 25 juli 1943. Zie ook Van der Leeuw, Giltay Veth, *Rapport door het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van Drs. Weinreb. Gedurende de jaren 1940-1945 in het licht van nadere gegevens bezien. Deel I + II*, Het Weinreb-rapport, (’s Gravenhage: Staatsuitgeverij 1976) 194-195. Vergelijk ‘Lagerbefehl Nr. 39’ van 7 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 110, over (re)organisatie van blauwe en rode stempels. De Barnevelders waren een groep van enkele honderden joden die op voordracht van de toenmalige secretarissen-generaal Mr. Dr. K.J. Frederiks en Prof. Dr. J. van Dam waren vrijgesteld op basis van hun maatschappelijke verdiensten voor Nederland. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 20, voornamelijk ‘maatschappelijk of cultureel min of meer vooraanstaande joden’, vergelijk De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 674. Eerst werden zij ondergebracht in kasteel ‘De Schaffelaar’ te Barneveld en in het vroegere werkverschaffingskamp ‘De Biezen.’ Op 29 september 1943 werden zij naar Westerbork gebracht, waar ze in een aparte barak verbleven. Op 4 september 1944 werden ze als één groep naar Theresienstadt gedeporteerd. De Jong, *Koninkrijk*, 674-676, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 439-447. Ook de gedoopte – Protestantse – joden werden als één groep bijeengehouden en bleven lang *gesperrd*, totdat zij op 4 september 1944 naar Theresienstadt werden gedeporteerd. Presser, *Ondergang, tweede helft*, 84-87.

⁴⁰¹ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 715-716. De meeste lijsten *platzen* na een beleidsbeslissing van *IV B 4* uit Den Haag.

⁴⁰² Brief van Dien Levie van 6 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴⁰³ Brief van Simcha Rabbie-Acohen van 25 juni 1943 aan kennissen, HCKW, RA 1985. Vervolgens noemt ze enkele zaken op die ze is vergeten, maar die ze goed had kunnen gebruiken, zoals een stofbril, haar ‘jas schort met treksluiting’ en enkele levensmiddelen.

ruimte in de hoogte, zodat je je kunt roeren op je bed, je hebt geen gewoel boven je en je hebt eenige berging voor je boeltje over de balken. Daarop heb ik danook mijn schoenen uitgestald en 's nachts wapperen mijn kleeren erop uit (...) Ook hangt nog ergens aan een spijker mijn waschhandje en handdoek. Verder blijft alles in de rugzak en broodzak, die overdag met mijn opgevouwen dekens op het bed liggen en 's avonds als ik het bed ga opmaken ergens op een bank of tafel gedeponereerd worden', beschrijft Hilde Verdoner-Sluiser haar nieuwe slaap- en woonplek.⁴⁰⁴

In dagboeken heeft de auteur al wat meer tijd gehad om de eerste indrukken op zich te laten inwerken. Zo beschrijft Gabriel Italie de mannenafdeling van de Barneveldbarak gedetailleerd om te concluderen: 'Het is meer dan afschuwelijk.'⁴⁰⁵ Willem Willing verlucht zijn manuscript met tekeningen; van de bedden driehoog, van de zogenaamde 'eierrekjes', i.e. wc's, en van de buitenkant van de houten barak waar hij in verbleef.⁴⁰⁶ De beschrijvingen en tekeningen illustreren het ellendige en verpauperde leven. 'Geen tafels, geen stoelen, je eet, woont, slaapt op je bed. En als je niet op de derde verdieping woont, kan je je hoofd niet recht houden, want dan stoot je tegen de bovenverdieping. Bovendien schudden de bedden erg als er iemand op- en afklimt, zodat je, bv. met eten, direct morst', schetst Mirjam Bolle het barakkenleven.⁴⁰⁷

In vroege en late memoires blijven auteurs over hun onderkomen schrijven, al wordt dit wel steeds minder gedetailleerd. Het gaat de auteurs er niet (alleen) meer om een nauwkeurige beschrijving te geven, ze proberen vooral de indruk die het op hen maakte weer te geven. De beschrijving wordt steeds meer teruggebracht tot een aantal kernelementen, wat past in de toenemende standaardisering van de Westerbork-ervaring, niet in de laatste plaats omdat de barakken in Westerbork onderdeel zijn geworden van een hele reeks, veel slechtere, barakken in andere kampen. Nora Keizer beschrijft in 1946 haar nog lang niet zo slechte onderkomen. 'Brr, wat is die barak vies. (...) Wij Hagenaartjes trokken onze neuzen op. En

---

⁴⁰⁴ Hilde Verdoner Sluiser, brief aan echtgenoot Gerrit Verdoner van medio januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888. Vergelijk brief van Hans Goudsmit van 27 juli 1944, HCKW, RA 1691, Mechanicus, *'Ik woon, zoals je weet, drie hoog'*, 39, brief van 1 november 1943, brief van 13 juni 1943 van Alice van Cleeff-van Praag, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-05, brief van 31 december 1943 van Hélène Wolff, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁴⁰⁵ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 411, dagboekantekening van 10 oktober 1943.

⁴⁰⁶ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 19, dagboekantekening van eind augustus 1943.

⁴⁰⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 150, dagboekbrief van 8 juli 1943, voor uitgebreide beschrijving barakken: 146-147, dagboekbrief van 8 juli 1943.

eens zal dit de elitebarak worden. Voor bevoorrechte mensen met protectie.’⁴⁰⁸ ‘Etensgeuren, mensenlucht, gegons van stemmen, geloei en gegil de gehele dag maakten het leven vaak schier ondraaglijk’, eindigt S. van den Bergh zijn reflectie op het leven in de barakken dertig jaar later.⁴⁰⁹ Soms worden de barakken zelfs helemaal niet beschreven. Vaak zijn dit herinneringen waarin de nadruk ligt op de gruwel nà Westerbork, vergeleken waarbij het doorgangskamp haast een paradijs leek. Ook lijkt men de omstandigheden in de barakken als bekend te veronderstellen.⁴¹⁰

Eén element van het leven in de barakken is in alle egodocumenten alom aanwezig: het gebrek aan privacy. In dagboeken en brieven verzucht men hoe moeilijk het is te schrijven in een overvolle barak. ‘Eigenlijk zou ik je een brief moeten schrijven als het doodstil om mij heen is’, geeft Mirjam Bolle aan haar verloofde toe, ‘zodat ik me volkomen kan concentreren en mijn gedachten zou kunnen verzamelen, maar in de barakken is dit niet mogelijk.’⁴¹¹ Explicieter stelt verpleegster Lotte Ruth Kan geïrriteerd: ‘Ik zit 3 hoog te schrijven en onder me is ’t een gegons en een geruzie, dat je er duizelig van wordt. Een uurtje alleen, daar zou ik zoo’n behoefte aan hebben.’⁴¹² Dat Hans Ottenstein in zijn beschrijving van het gebrek aan privacy een uitroepteken gebruikt, is veelzeggend voor de anders zo feitelijke stijl die de jurist hanteert. ‘En het moeilijkst te dragen: je was nooit en te nimmer alleen!’⁴¹³ In memoires is dit

---

⁴⁰⁸ Keizer, *Danse macabre*, 24. Vergelijk Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 12, Taubes, ‘The Persecution of the Jews in Holland 1940-1944’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 21, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 32a, 47, 76, 76a, Wilhelmus Sterk, Werner Stertzenbachs onderduiknaam, waaronder hij in 1950 een verslag ‘Die Zustände in Lager Westerbork’ schreef, HCKW, RA 1707, 5. In deze egodocumenten worden de barakken heel zakelijk beschreven. Bernard Simmeren, verslag, NIOD, 250d, inv.nr. 841, 1, Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, 250d, inv.nr. 8722, Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 6. In deze egodocumenten worden korte typering van het barakkenleven gegeven.

⁴⁰⁹ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 109. Vergelijk Durlacher, *Strepen aan de hemel*, 26, en *Quarantaine*, 22-23, Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a star*, 49, Hacohe, *Zwijgende Stenen*, 237-238.

⁴¹⁰ Vroege memoires: De Wind, *Eindstation Auschwitz*, Mirjam Blits, *Auschwitz 13917, hoe ik de Duitse concentratiekampen overleefde*, (Amsterdam/Brussel: Elsevier 1961; oorspronkelijk 1945). Late memoires: Van Liempt, *Frieda*, en Cohen, *Niet klein gekregen*.

⁴¹¹ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 175, dagboekbrief van 13 september 1943.

⁴¹² Lotte Ruth Feldman-Kan, brief van 14 juni 1944 aan echtgenoot, HCKW, SRA 1727. Vergelijk brief van Alice van Cleeff-van Praag van 13 juni 1943, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-05. In dagboeken: Willing, *Afdrukken van indrukken*, 25, dagboekantekening van eind augustus 1943 en De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 412-413, dagboekantekening van 17 oktober 1943.

⁴¹³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 76. Vergelijk Keizer, *Danse macabre*, 28, Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, 13, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 19.

gebrek aan privacy één van de meest pregnante herinneringen aan het kamp. Shmu'el Hacoen, indertijd een jongeman van zeventien, weet het nauwkeurig uit te drukken: 'In Holland leer je het privé-leven van de mensen te ontzien. Er zijn allerlei wetten die ervoor zorgen dat niemand zich mengt in andermans zaken. Onze wereld hier was gespeend van elk privé bestaan. Bij Uw komen en bij Uw gaan, bij slapen en bij opstaan...' ⁴¹⁴

3.3.2. Mannenbarak - vrouwenbarak

In de barakken werd je naar sekse gescheiden. 'We zaten in één grote barak mannen en vrouwen afdeling', schrijft Leon Elias Eliasar aan familie. ⁴¹⁵ Mannen en vrouwen sliepen elk aan één kant van de barak, terwijl kinderen onder de veertien jaar bij de vrouwen werden ondergebracht. ⁴¹⁶ Vervolgens schrijft Leon: 'Van 9 tot 9 's avonds kon men vrij bij elkaar.' ⁴¹⁷ Ook Hans Goudsmit laat zijn vrouw weten hoe de mannen en vrouwen barakken wel 'gesplitst' waren, maar dat er 'mixed' gegeten werd. ⁴¹⁸ Jacobus Valk, kind in Westerbork, herinnert zich dat hij en zijn familie samen op de vrouwenafdeling aten. ⁴¹⁹ Overdag was haast geen enkele slaapzaal exclusief voor mannen of voor vrouwen. 'Elke dag 's avonds het gewone gedrang om het kacheltje van mannen en vrouwen met pannetjes, potjes, keteltjes en kannetjes om te koken of om kliekjes op te warmen. Elke avond dezelfde kleine ruzietjes over wie er het eerst aan de beurt is', tekent Mechanicus in zijn dagboek op. ⁴²⁰

Judica Mendels geeft in haar gefictionaliseerde memoires 'Schetsen' een inkijkje in één van de vrijgezellenbarakken die het kamp rijk was, met een in vrouwenogen typisch mannelijke sfeer: 'Om helderheid bekommerden ze zich niet. Hun tafels kleefden vol vet- en

---

⁴¹⁴ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 237. Vergelijk Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 49, Alexander Roseboom, 'Jood', 15 januari 1989, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 14-15.

⁴¹⁵ Leon Elias Eliasar, brief van juli 1943, brieven in privé-bezit, met dank aan Rozette Kats. Vergelijk brief van Hans Goudsmit van 27 juli 1944, HCKW, RA 1691, en brief van Simcha Rabbie-Acohen van 25 juni 1943, HCKW, RA 1985, 'Nu hebben wij de bovenste verdieping bed, met ons drieën bij elkaar. Mijn man is apart, maar spreek ik wel.'

⁴¹⁶ Behalve tijdens de chaotische dagen rondom 3 oktober 1942, toen de werkkampen werden geleegd en iedereen bij elkaar werd gestopt. Zie: Jetta Leget-Lezer, 'Verhaal Netty', HCKW, DO 828, inv.nr 8596-01.

⁴¹⁷ Brief van Leon Elias Eliasar van een maandag in juli 1943.

⁴¹⁸ Brief van Hans Goudsmit van 27 juli 1944, HCKW, RA 1691. Vergelijk brief van Jeltje Frijda-Kolthof van 19 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴¹⁹ Valk, 'Westerbork mei 1943', HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 1. Vergelijk Johanna Schroot-Polak, 'Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt', HCKW, DO 1120, invnr 10043-01.

⁴²⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 194-195, vrijdag 5 november 1943, en 196, 8 november 1943.

etensvlekken, op de bedrand lag donzig-dik stof en de vensterbanken pikten van jam en vochtig geworden suiker.⁴²¹ Judica's beschrijving is een uitzondering. In de egodocumenten wordt vooral beschreven hoe zowel mannen als vrouwen van het bed hun eigen stukje Westerbork probeerden te maken, een stukje 'thuis'. 'Er waren er die meteen een privé-terrein voor zichzelf afbakenden', schrijft Shmu'el Hacoen. 'Zoals die ene, die in het onderste bed in het midden sliep, die een karton naast zijn bed zette of met een of andere installatie de weg "door hem" versperde.' 'Ieder bewaarde zijn eigen bezit naast of onder zijn bed.' Ook hijzelf 'werd een specialist in het inpakken en een plaats vinden voor allerlei zaken in gaatjes en kleine hoekjes' op zijn bovenbed.⁴²² Dat velen de neiging hebben om het over 'onze barak' te hebben, de mannen- en vrouwenafdeling samentrekken, geeft aan dat je vooral samenleefde en eigenlijk alleen apart sliep.⁴²³ Of en hoe mannen en vrouwen op een eigen (seksebepaalde) manier hun bedden inrichtten, is uit de bronnen niet op te maken, omdat juist de nadruk ligt op dit gezamenlijk leven.⁴²⁴

In een aantal memoires maken mannen onderscheid tussen mannen- en vrouwenlaapzalen. De vrouwenzaal was voor hen het toppunt van ellende. 'Er zijn vrouwen die met drie of vier kinderen in zo'n bed slapen. Het komt voor dat in zo'n bed de behoeften gedaan worden, vandaar de verschrikkelijke stank, die er op de zaal hangt. Verder wordt hier gewassen en gekookt op spiritusstelletjes, afijn, er wordt van alles gedaan, waarvoor thuis verschillende kamers of de schuur beschikbaar zijn. Hier stinkt het, hier hangt een spanning, die je de keel dichtknijpt. Op transport gaan betekent hier sjouwen met kinderen en koffers, snauwen, vloeken en slaan', schrijft Coenraad Rood. 'Is het goed, dat mijn vrouw niet hier is en ik wel?'⁴²⁵ Shmu'el Hacoen schrijft zo'n vijftig jaar later: 'Zo was het in de mannenvleugel. Nu kun je je voorstellen hoe het bij de vrouwen was, moeders met kleine

---

⁴²¹ Judica Mendels, 'Schetsen', IISG, Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 126, 13.

⁴²² Hacoen, *Zwijgende stenen*, 237. Vergelijk Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 49 en Verdoner-Sluiser, brief van medio januari 1943 aan man Gerrit, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888.

⁴²³ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 471, dagboekantekening van 6 juli 1944, zie ook 464, 1 juni 1944. Vergelijk Julie van Zuiden-Bosman, net na oorlogs verslag over Westerbork en Theresienstadt, NIOD, 244, inv.nr. 386, over haar barak, de Barneveld-barak.

⁴²⁴ Vergelijk Hájková, 'Strukturen weibliches Verhalten', 204. Vrouwen in Theresienstadt kleedden volgens Hájková hun bed veel meer aan, terwijl mannen hierin minder handig waren.

⁴²⁵ Coenraad Rood, 'Westerbork', in: Jacques Presser, *De nacht der Girondijnen*, (Amsterdam: J.M. Meulenhoff 1965; oorspronkelijk een hoofdstuk uit een groter verslag: HCKW, DO 312, inv.nr. 3777, origineel bij het RIOD, 1945-1950) 83-127, 104-105. Vergelijk Elie A. Cohen, verslag, deel 4, NIOD, 244, inv.nr. 475, 22.

kinderen, baby's, kinderwagens, luiers en al wat daar nog bij komt kijken.⁴²⁶ Het lag in de lijn der verwachting dat mannen slecht behandeld zouden worden, maar dat het voor vrouwen en kinderen, traditioneel de zwakkeren, nog erger leek te zijn, bewees de pure kwaadaardigheid van de Duitse intenties. Het was voor deze mannen een aanval op de bestaande – sekse – orde.

3.4. HYGIËNE

De nadruk van de auteurs op het gezamenlijk leven in kamp Westerbork geeft aan dat er weinig onderscheid was in hoe mannen en vrouwen het barakkenleven beleefden. Maar wanneer de auteurs over de slechte hygiëne in het kamp gaan schrijven, beginnen zich enkele verschillen af te tekenen.⁴²⁷ Opnieuw lopen de beschrijvingen in en na de oorlog uiteen. In veel late memoires wordt zelfs amper over de slechte hygiëne geschreven. Westerbork wordt immers steeds meer vergeleken met andere, slechtere kampen.⁴²⁸ Waar voor de meeste brief- en dagboekschrijvers Westerbork de eerste kennismaking betekende met het altijd vuile kampleven, plaatst de meerderheid van de memoireschrijvers dit als vanzelf tegenover een Bergen-Belsen of Auschwitz. De slechte hygiëne in Westerbork is ondergeschikt aan wat voor hen de essentie van Westerbork was: de transporten naar de concentratie- en vernietigingskampen. Brief- en dagboekschrijvers wisten echter nog niet wat hen te wachten stond in het oosten. Ten slotte past het verdwijnen van gedetailleerde beschrijvingen ook in de standaardisering van memoires.

---

⁴²⁶ Hacothen, *Zwijgende stenen*, 238.

⁴²⁷ Dat de hygiëne slecht was, staat buiten kijf. Zie 'Lagerbefehl 79', 'Sauberkeit in den Baracken', NIOD, 250i, inv.nr. 118, waarin werd aangemaand dat het in de barakken te vies was, en dat de bewoners er meer zorg voor moesten dragen om het hygiënisch te houden, vooral vanwege het gevaar van ziektes. Vergelijk extra kamporder van 13 mei 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 118, met betrekking tot de vele vliegen en muggen in het kamp. Zie ook *Mechanicus*, *In dépôt*, 97, aantekening van 28 juli 1943, over vieze grachten in de zomer, 110, aantekening van 5 augustus 1943, over zijn vieze barak.

⁴²⁸ Voorbeelden van vroege memoires waarin hygiëne een niet zo belangrijke rol krijgt: Jozef Weisz, verslag in de vorm van een brief aan de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge, 27 december 1945, 'ervaringen in de concentratiekampen t.b.v. vervolging oorlogsmisdadigers', HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 4, in vergelijking met Bergen Belsen 'prima', Mainz, 'Erlebnisse 1940-1944', HCKW, DO 578, inv.nr. 684557, Leget-Lezer, net na oorlogse herinneringen, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01, waarin er niet over wordt geschreven. Voorbeelden van late memoires: Eva Schloss, with Evelyn Julia Kent, *Eva's story, a survivor's tale by the step-sister of Anne Frank*, (London: W.H. Allen & Company 1988) 61, 63, vergelijking met andere kampen. Dit kan ook de reden zijn waarom Rob Cohen en Frieda Menco er niets over schrijven. Cohen, *Niet klein gekregen*, Van Liempt, *Frieda*.

3.4.1. Hygiëne, huishouden en huiselijkheid

‘Je gaat er binnen en kijkt wat er vrij is. Je kunt dus iedereen zien zitten, en de geluiden van iedereen zijn duidelijk te horen’, tekent Mirjam Bolle in haar dagboek op. ‘Bovendien zijn deze wc’s altijd ontzettend vies. (...) Ik stel het een beetje zeer realistisch voor, maar dit is de dagelijkse werkelijkheid. Deze wc’s zijn werkelijk mensonwaardig, in strijd met ieder gevoel van menselijke waardigheid.’⁴²⁹ ‘We leven hier in een hel. De hygiënische toestanden zijn allerberooft. In één barak eten, slapen, poepen 600 mensen’, schrijft Max Samson aan vrienden. Een anonieme man constateert in zijn in de oorlog geschreven verslag: ‘De hygiëne is hier meer dan verschrikkelijk verwaarloosd’, en hoopt dat aan ‘deze onhoudbare en onmenselijke toestanden’ spoedig een einde komt.⁴³⁰

De smerige toiletten, de altijd volle washokken, de vuiligheid van honderden anderen worden in brieven, dagboeken en memoires beschreven als één van de grofste uitingen van de mensonwaardige omstandigheden waarin men moest leven. In brieven en dagboeken is de confrontatie met dit kamponderdeel een uitroep van verontwaardiging. In memoires zijn de auteurs deze eerste verontwaardiging lang voorbij. De slechte hygiëne is onderdeel geworden van het verhaal dat men wil vertellen: wat het kamp deed met de eigen identiteit en waardigheid. De slechte hygiëne wordt gecontrasteerd met andere mensonwaardigheden. Zo schrijft Ab Caransa: ‘Achteraf oordeel over Westerbork: Corruptie, vuil, angst, ANGST.’⁴³¹

‘Ik weet niet hoe ik het vuile goed moet wassen, alleen koud water is in de waschokken, waar we slapen hangen de mensen de wasch op aan de balken of op touwtjes, daar eten we slapen we alles onhygiënisch, ik heb nog nooit uit de kleren geslapen, we hebben slechts één deken, Jaap geen één, dus dringend dekens bij Yde’, schrijft Dien Levie met nauwelijks beheerste emotie.⁴³² Dien was tien dagen in Westerbork, maar nog

---

⁴²⁹ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 148, dagboekbrief van 8 juli 1943. Vergelijk Willing, *Afdrukken van indrukken*, 35, dagboekantekening van 7 september 1943, 58, brief van 10 oktober 1943. Vergelijk De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, dagboekantekening van 10 oktober 1943.

⁴³⁰ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 118-119, ‘Joodsche Belevissen 1942’, HCKW, DO 328, inv.nr 4464, 2-3. Vergelijk brief van Dina Sophia Walg-Cohen uit 1943, datum onduidelijk, HCKW, RA 1471, brieven van familie Cohen-de Haaff aan kennissen en familie, Auerbach-Polak e.a., *Bewogen stilte*, 51, 61, brieven, Taubes, ‘The persecution of the Jews’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 28, Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 2.

⁴³¹ Caransa, stuk 2, HCKW, DO 551, inv.nr 6731, 4. Vergelijk Durlacher, *Quarantaine*, 27, Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 50, 49, 50, 64.

⁴³² Brief van Dien Levie van 16 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr 891.

steeds was ze zeer geschokt over de onhygiënische toestanden waarin zij moest zien te leven. In de brieven die volgden, refereerde ze keer op keer aan de vuiligheid en de bijna onmogelijkheid deze het hoofd te bieden.⁴³³ Mevrouw Gotlib was minder overstuur, maar ook haar voornaamste zorgen draaiden om het behoud van de hygiëne. ‘Stuur vooral closetpapier. Als ik hier mag blijven schrijf ik nog wel want al je ondergoed wordt vuil en kunnen niets uitwasschen en dan moet je broeken en sloopen en lakens sturen. Maar nu nog niet. Eerst weten of we blijven mogen.’⁴³⁴ In een klein huisje was het wat makkelijker, al deed dat niets af aan het belang dat Jeltje Frijda-Kolthof aan een goede hygiëne hechtte: ‘Na ‘t ontbijt worden, bij goed weer, het bedgoed gelucht (en geklopt); in deze barak gaat het moeilijker, dan in nr. 39; daar hadden we openslaande deuren naar buiten. Als de bedden opgemaakt zijn moet het kamertje schoongemaakt worden. Deze week heb ik ‘t niet veel kunnen doen, omdat ik uren in ‘t wachtkamertje van ‘t ziekenhuis heb doorgebracht.’⁴³⁵

Deze vrouwen legden een direct verband tussen hygiëne, het huishouden en hun (mens)waardigheid. Ook historica Anna Hájková concludeerde dat in egodocumenten – memoires en interviews – van vrouwen in Theresienstadt hygiëne een heel belangrijk thema was, ‘weil damit nicht nur Attraktivität und Weiblichkeit, sondern auch Gesundheit und Würde gewahrt werden konnten.’⁴³⁶ Juist door het proberen te behouden van een goede, huiselijke hygiëne werd dit ‘struikelblok’ tegelijkertijd een manier om met het stressvolle kampleven om te gaan. Het ‘runnen’ van het huishouden gaf vrouwen een doel in de chaos van het kamp.

‘Ik eet dan bij mijn oude baas op 21’, schrijft Judica Mendels aan vrienden, ‘die weer beter is en na het eten verstel of stop of wasch ik zijn kleeren, geef dan kinderen les en kook ten slotte wat voor hem en ons samen. Mijn handen zijn vol naden en kloven, maar dat is niet zoo erg. Ik heb het echt goed, ben bij aardige menschen, waar ik graag iets voor doe.’⁴³⁷ Mirjam Bolle beschrijft uitgebreid hoe veel moeite het haar kostte om genoeg eten voor een ‘diner’ bij elkaar te scharrelen. ‘Maar het resultaat is schitterend en heerlijk geweest’,

---

⁴³³ Brieven van Dien Levie van 20, 24 en 25 oktober en 19 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴³⁴ Brief van Salomon Gotlib van ‘Woensdag’, oktober 1942, JHM, Doc. 00000984.

⁴³⁵ Brief van Jeltje Frijda-Kalthoff van 21 november 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴³⁶ Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhalten’, 204-206. Vergelijk Bondy, ‘Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau’, 318.

⁴³⁷ Brief van Judica Mendels van 21 december 1943, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198. Vergelijk brief van Jeltje Frijda-Kolthoff van 21 november 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

concludeert ze, niet zonder enige trots.⁴³⁸ Sommige vrouwen offerden zelfs de zeer kostbare vrije tijd op om een schoon huishouden te kunnen (be)houden. ‘Lees op ‘t oogenblik ‘Lourdes’ en Paul Modersohn Tagebuch. Maar schiet niet hard op. De vrije uren zijn aan ‘t huishouden gewijd’, schrijft de pas getrouwde Alice van Cleeff-van Praag in een brief, terwijl Daisy Samson een hulp in de huishouding erbij had genomen – ze bewoonde een klein huisje –, omdat ze het zo druk had. ‘Ze werkt hard om de kinderen en het huisje een beetje netjes te houden’, schrijft Frouwien Stern hierover aan haar man.⁴³⁹

Van het belang van het voeren van een letterlijk schoon huishouden stapten vrouwen snel over naar een figuurlijk schoon huishouden. Ze voelden zich verantwoordelijk voor het creëren van een huiselijke sfeer. ‘Het kleedje ligt nu overdag op tafel, en ook ’s avonds, ‘t staat heel gezellig: de bedoeling was een gewoon katoenen kleedje, om bij te eten. Het witte doe ik vanavond en morgen bij ‘t eten weer op en het gestreepte ‘s avonds, als er bezoek komt’, legt Jeltje Frijda-Kolthoff aan familie uit.⁴⁴⁰ Als het lukte om iets terug te krijgen van de voorkampse gezelligheid, gaf dit grote voldoening.

Hiermee geef ik eigenlijk al aan dat dit streven vooral een ideaal was; het was bijna onmogelijk in het kamp een hygiënisch huishouden te runnen. In brieven en dagboeken lezen we heel letterlijk hoe mannen en vrouwen werden ontdaan van hun (seks)identiteit. Het proberen vast te houden aan een schoon huishouden stond gelijk aan het vasthouden aan wie men was. Als je maar een goede huisvrouw was, bleef er nog iets van je (mens)waardigheid overeind. In memoires wordt dit vasthouden aan hoe het was onderdeel van een verhaalstramien: als goede huisvrouw hebben deze vrouwen de mensonwaardigheden van Westerbork het hoofd weten te bieden, of in ieder geval hebben zij dit geprobeerd.

Nora Keizer beschrijft hoe zij meteen begon met de voorbereidingen, toen ze hoorde dat zij en haar man op transport moesten. ‘De rollen zijn thans omgedraaid. Ernst is uitgeput op een stoel neergezakt, terwijl ik aanstalten ga maken om de was te doen. (...) Ook is het een goede afleiding. Al mijn woede, teleurstelling en ... angst worden afgereageerd op de

---

⁴³⁸ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 184-185, dagboekbrief van 24 december 1943. Vergelijk Hillesum, *De nagelaten geschriften*, 676, brief van 8 augustus 1943 aan Maria Tuinzing, ‘Ik leef hier samen met huishoudelijke vrouwen. Hun leven speelt zich af om die ene kleine kookplaat.’

⁴³⁹ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 124, brief van Frouwien Stern aan haar man, eind oktober 1942. Brief van Alice van Cleeff-van Praag, voorjaar, vroege zomer 1944, HCKW, D) 627, inv.nr. 7353-12.

⁴⁴⁰ Brief van Jeltje Frijda-Kalthof van vrijdag 18 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Vergelijk Mendels, brief van 3 mei 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

onschuldige handdoeken, overhemden en kousen en ik wring en spoel met een ijver als nooit tevoren.’⁴⁴¹ Nora laat hier zien dat ze een goede vrouw was voor Ernst, één die van aanpakken wist, zelfs al werd ze vervuld van angst. Ze greep terug op routines die haar bekend waren om met de spanning voor transport om te kunnen gaan. Gertrud Hanemann-Kelemen positioneert zichzelf in haar net naoorlogse herinneringen in een ‘wie is de beste huisvrouw’- competitie tegenover andere vrouwen. ‘Wir sind oft in ihrem netten, gemütlichen Häuschen, sie ist sehr gefällig und nett’, schrijft ze over een kennisje.⁴⁴² Een andere vrouw beschrijft ze als ‘ein richtig verwöhntes Luxusweibchen’, die niets gewend was te doen, een ‘kokette Czechin.’⁴⁴³ Dat Judica Mendels het gedicht ‘de vrouw in het concentratiekamp’ heeft bewaard, waarin een overvolle dag uit het leven van een Westerbork-vrouw met zorgen voor vooral het gezin wordt gevolgd, geeft een inblik in hoe zij zichzelf beschouwde. Uit haar brieven – immers voor anderen geschreven – komt een veel meer ontspannen vrouw naar voren.⁴⁴⁴

Ook mannen zagen het huishouden als taak van de vrouw en zij gingen er in eerste instantie vanuit dat vrouwen in Westerbork deze rol op zich namen. Bij de Frijda’s was de was het terrein van Jeltje en Rose Italie kookte ‘als vanzelfsprekend.’⁴⁴⁵ Hans Bial beschrijft in zijn dagboek, geschreven ‘aan’ zijn gedeporteerde vriendin Hetty, hoe ‘Hilde gibt sich wirklich alle Mühe, Dich zu ersetzen. In der Haushaltungsführung natürlich nur. Es gelingt ihr auch über Erwarten gut.’⁴⁴⁶ Vrijgezelle mannen werden geregeld geholpen door vrouwen. Zo werden de sokken van Maurits Acohen gestopt door vrouwen van *Dienstbereich 10*,

⁴⁴¹ Keizer, *Danse macabre*, 121-122 en 111-112. Vergelijk Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13-14.

⁴⁴² Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13.

⁴⁴³ Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 12. Vergelijk Keizer, *Danse macabre*, 89-91, waar ze met droge humor beschrijft hoe haar huishouden werd be- en vooral veroordeeld door de oudgediende vrouwelijke *Alte Insasse*. Vergelijk Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 16-17, over hoe Julie haar baan als zaalleidster in haar eigen barak heel serieus nam. Ze is ‘dan ook altijd bitter gestemd geweest tegen diegenen, die bij een oppervlakkig, snel, bezoekje, als “autoriteit” de zaak als een zwijnenkeet betitelden.’ Volgens normale verhoudingen was het inderdaad een zwijnenkeet, maar deze golden toch niet in een doorgangskamp. ‘Ik spande me in om werkelijk alles zo zuiver mogelijk te houden.’

⁴⁴⁴ Brief van Judica Mendels van 29 juni 1944, over haar bloemen, brieven van 18 juli 1944 en 25 juli 1944 over haar surrogaatfamilie, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198, ‘De vrouw in het concentratiekamp’, inv.nr. 126.

⁴⁴⁵ Brieven van Joseph Frijda van 6 november 1942 en 15 januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891. De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 443, dagboekantekening van 2 februari 1944, 457, vergelijk 7 januari 1944: ‘Rose is nu herstellende; het oor loopt nog. Ralf helpt prachtig met allerlei. De ‘huishouding’ moet toch doorgaan!’ en 438, 19 april 1944.

⁴⁴⁶ Bial, ‘Briefe an Hetty’, dagboekantekening van maandag 17 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

'De vrouw in het concentratiekamp

Wanneer om zes uur in de kille morgen
De strenge fluit tot opstaan dwong,
Was zij reeds lang gekleed, om te
verzorgen
Haar man en kindren. Buiten zong
De compagnie in nijdig afgebeten maten.
In de barak zat op haar stroozak stil de
vrouw
En stopte eindeloze, wijde gaten
In sokken. Naaide lappen op versleten
mouw.
Ze leit de kinderen eerst nog even slapen.
Dan wekte zij ze, moederlijk en zacht.
De kleinen rekten zich uit en gingen
gapen;
Met bloedend hart rukt zij ze uit de droom
en lacht.
Zegt net als thuis: "Kom, gauw je wassen,
't Wordt anders voor de school te laat!
't Is half zeven al. Je moet oppassen,
Want denk er aan, de commandant is
kwaad!"
Het zure brood heeft zij heel dun
gesneden,
Tracht steeds het smaaklijk te doen zijn.
En altijd heeft ze consequent vermeden
De haren iets te tonen van haar innerlijke
pijn.
Om zeven uur heeft ze haar man, die hout
moet hakken,
Goedag gekust, zoals ze vroeger ook deed
thuis.
En dan verlaat ze snel de scheemrige
barakken
Om op de [sic] nemen weer het daaglijks
kruis.
Voor hete mangel staat ze lange, grauwe
uren,

Haar voeten worden ijzig koud op de vloer
van steen.

Soms vraagt ze stil: "Hoe lang moet dit
nog duren?"

Steunend vermoeid, van 't één op 't andre
been.

Maar in de middagpauze haalt ze eten
En dekt een stukje tafel voor 't gezin.

Wil van de kinderen alles weten.....

"Die moeder toch, die is er altijd "in"!"

Ze lacht als ze hun grappen haar vertellen,
Maar denkt tegelijk aan hun gebrek aan
slaap,

En ziet de spitse snoetjes. "Ellen,
Ga jij vanmiddag eens naar dokter Schaap.
Zeg, dat je altijd moe bent, niet wilt eten.

Ik zal je jurk nog naaien, vlug!

En als hij soms wat meer wil weten,
Om zeven uur ben ik van 't werk terug!"

Des avonds bij het flikkrend schijnen

Van een melancholieke, bleke kaars,

Zit zij te naaien. "God, spaar toch de
mijnen,"

Zo bidt zij zacht. "Maar ik, ik voel iets
raars.

Ik ben zo duizelig. Ik kan zo niet meer
leven.

Ik voel mij uitgeput en eindeloos moe.

Wil ons toch, goede God, verlossing geven.

Ik kan niet meer, dat geef ik toe."

Haar man en kindren liggen reeds te
dromen.

Dan klimt ook zij naar 't drie-hoog bed,

En kan tot haar de troost van Morpheus
komen,

Die voor een wijle uit de zorgen redt.'

Bron: zie voetnoot 444.

Voorzorg, toen zijn vrouw hier niet toe in staat was.⁴⁴⁷ Maar dit betekende niet dat mannen niets aan het huishouden hoefden te doen. Het is vooral in brieven en dagboeken dat duidelijk wordt hoe mannen en vrouwen in Westerbork gedwongen werden op dit vlak samen te werken; in memoires houdt men – het publiek indachtig – immers liever het ideaal in stand.⁴⁴⁸ Alleenstaande mannen moesten sowieso voor zichzelf gaan zorgen. ‘Ik houd mij tegenwoordig bezig met huishoudelijke zaken, zoals het koken van porridge, het maken van compote, en wat zich zo voordoet’, schrijft Philip Mechanicus aan zijn dochter Ruth.⁴⁴⁹ En Maurits Acohen bericht aan familie hoe hij moest wassen, ‘omdat moeder nu niet kan.’⁴⁵⁰

Rolomkering ging hand in hand met het tegelijkertijd proberen vast te houden aan de bestaande (seks)orde. Men kon ook alleen maar uitgaan van wat bekend was. Hoewel mannen gedwongen werden te koken, te wassen en andere huishoudelijke taken te verrichten, klinkt in hun brieven en dagboeken niet dezelfde *drive* door als bij vrouwen. Zij legden geen verband tussen hygiëne en het huishouden of huiselijkheid. De luchtigheid waarmee Mechanicus aan zijn dochter schreef over zijn nieuwe huishouding, was voor een vrouw ondenkbaar.

Een aantal mannen had zelfs weinig tot geen moeite met de wijze waarop in het kamp met de hygiëne werd omgegaan; zij leken een andere standaard te hebben dan de meeste mannen en vrouwen. Alfred Goldsteen meent dat het met de slechte hygiëne wel meeviel. Hij schrijft aan zijn vrouw: ‘Heb me zoojuist geheel gewaschen, dat doe ik iederen dag.’⁴⁵¹ Volgens Salomon Hammelburg hoefde zijn vrouw zich niet druk te maken om zijn

---

⁴⁴⁷ Brief van Maurits Acohen van 11 juni 1943, HCKW, RA 1478. Vergelijk Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 106, over vrouwen die wassen en strijken voor het transport, evenzo 114, en Salomon Braaf, ‘Het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs verslag gebaseerd op een dagboek, NIOD, 250i, inv.nr. 49811, waar Salomon Jo Braaf schrijft dat zijn nicht hielp met de was.

⁴⁴⁸ Zie tevens paragraaf 3.5.Voedsel en 3.8.2. Familie.

⁴⁴⁹ Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 23, brief van 17 februari 1943 aan dochter Ruth. Zie ook Mechanicus, *In dépôt*, 73, aantekening van woensdag 7 juli 1943, ‘Na het ontbijt de was gedaan, overhemd en zakdoeken. (...) Het beste is dus, het zelf te doen, al laat de techniek ook wat te wensen over.’ Daarna vertelt Mechanicus over ‘intellectuelen, oude verwende mannetjes’ die nu ‘als ijverige vrouwtjes’ de was aan het doen waren.

⁴⁵⁰ Brief van Maurits Acohen van 11 juni 1943, HCKW, RA 1478.

⁴⁵¹ Brief van Hans Goudsmit van 28 mei 1944, HCKW, RA 1016, brieven van Alfred Goldsteen aan vrouw en kinderen.

gezondheid want, ‘er wordt goed voor de hygiëne gezorgd.’⁴⁵² Ook Ephraim Bril beschrijft in zijn dagboek hoe er goed voor de hygiëne werd gezorgd. Iedere week moest hij zich verplicht wassen.⁴⁵³ S. van den Bergh vond het in het kamp weliswaar verre van schoon – in zijn net naoorlogs verslag schrijft hij: ‘Zindelijke huisvrouwen moeten met afgrijzen in deze barakken hebben geslapen’ – maar hij schrijft ook: ‘Mij deed het weinig. Later heb ik aan veel erger dingen moeten wennen.’⁴⁵⁴ Dat laatste is voor beide seksen zeker een reden om de gebrekkige hygiëne na de oorlog minder zwaar op te vatten, maar vrouwen schrijven niet in zulke laconieke, bewoordingen over de hygiënische omstandigheden in het kamp. Voor mannen was het zo goed als mogelijk bewaren van de hygiëne niet een even belangrijke omgangsstrategie als het voor vrouwen was.

Toch waren mannen net zo goed dolblij als ze zich eindelijk konden wassen, of schone kleding kregen.⁴⁵⁵ Historica Maaïke Groffen beschrijft in *Lekker fris, honderd jaar gezondheid, schoonheid en fatsoen* hoe hygiëne in de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer een morele betekenis kreeg. ‘Gezondheidsregels en gedragsregels raakten met elkaar verstrengeld; (...) Gebrek aan hygiëne was afkeurenswaardig; vies en slecht lagen in die opvatting dicht bij elkaar’, schrijft zij.⁴⁵⁶ Voor zowel mannen als vrouwen in Westerbork lagen fatsoenlijkheid – menswaardigheid – en hygiëne dicht bij elkaar. Alleen stelden mannen het behoud van hun fatsoen niet gelijk aan het handhaven van een goed en geordend huishouden. Mannen legden eerder een verband tussen hygiëne, fatsoen en hun (sociale) status. Het verlies van hygiëne betekende het verlies van hun fatsoenlijk burgerschap. Gabriel Italic was zich hier zeer bewust van. ‘Men wil ons blijkbaar tot paupers maken, bezitloos en

---

⁴⁵² Brief van Salomon Hammelburg van 9 juli 1944, HCKW, RA 1662, brieven van Salomon Hammelburg aan vrouw Hedwig en zoon. Vergelijk Stertzenbach, *Rood en Jood*, 55, brief van 29 oktober 1942, en brief van Louis Coster van 12 oktober 1944, HCKW, RA 1631, brieven van Louis Coster aan zijn vrouw.

⁴⁵³ Bril, ‘Memoires Mantinge 1942’, aantekening van 18 juli 1942, NIOD, 244, inv.nr. 921, 106. Er waren ook mensen die het niet zo nauw namen met de hygiëne. Dat hier dus op werd gelet, was naar Brils idee een goede zaak.

⁴⁵⁴ Van den Bergh, *Deportaties*, 22.

⁴⁵⁵ ‘Uit het dagboek van een FK-man’, HCKW, RA 1552, 6: ‘Een oude man kwam net huilende bij ons; hij wou zo graag zijn rugzak hebben, hij heeft sinds vier dagen zich niet kunnen wassen, en is erg vuil. Wij gaven hem een handdoek en een stukje zeep. Hij was heel blij.’

⁴⁵⁶ Mayke Groffen, *Lekker fris. Honderd jaar gezondheid, schoonheid en fatsoen*, (Amsterdam: SUN 2009) 77.

smerig. Het is zeer moeilijk’, vertrouwt hij zijn dagboek toe, ‘hier een minimum van zindelijkheid te betrachten.’⁴⁵⁷

3.4.2. *Persoonlijke hygiëne, uiterlijk voorkomen*

Het schrikbeeld van Gabriel Itale was de pauper; een armoedzaaier, herkenbaar aan zijn onverzorgde uiterlijk. Mannen wilden er vooral gewoon fatsoenlijk blijven uitzien. Aan een net uiterlijk stelden zij minder eisen dan vrouwen deden.

‘Gisteren heb ik me voor het eerst sedert maanden weer electrisch geschoren’, merkt Gabriel Itale op.⁴⁵⁸ Hans Goudsmit schrijft aan zijn vrouw: ‘Ik heb als ik weg zou moeten niets om op te zetten.’ Goudsmit doelt daarmee op de hoed, die beschaafde – burgerlijke – mannen behoorden te dragen.⁴⁵⁹ Philip Mechanicus tekent in een brief aan dochter Ruth op: ‘Uiterlijk begin ik te lijken op een zigeuner’, waarna hij dit in een lange beschrijving toelicht.⁴⁶⁰ Voor sommige mannen moest er behoorlijk wat gebeuren voor zij in brieven of dagboeken opmerkten dat er iets aan hun uiterlijk was veranderd. Zo schrijft Jacob Levie: ‘Mijn onderbroek is stuk.’ En concludeert dan kort: ‘Het goed heeft veel te lijden.’⁴⁶¹ Gabriel Itale moest op een gegeven moment in de batterijenindustrie werken. Vervelend en vies werk waarbij batterijen uit elkaar moesten worden gehaald voor het carboniet. ‘M’n baard is helemaal zwart, zodat ik er bepaald jong uitzie!’ merkt hij geamuseerd op.⁴⁶² De beleving van deze mannen stond overigens naast die van de ijdele mannen over wie Willem Willing schreef, de mannen die in de strafbarak hun ‘mooi haardos’ ten offer zagen vallen.⁴⁶³

Om dit verzorgde herenuiterlijk te kunnen bewaren vroegen mannen in hun brieven om onder andere scheerspullen, zeep en kleding. Na zijn constatering dat hij niets had om op te zetten, geeft Hans Goudsmit een klein lijstje van benodigdheden op: ‘ook svp een laken dat slaapt zooveel fijner. Mijn tondeuze, een zeepdoos, zeep, hoge schoenen. Verder heb ik alles

---

⁴⁵⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 411, dagboekantekening van 10 oktober 1943. Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 187, dagboekantekening van 21 oktober 1943, en Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 38-39, brief van 1 november 1943 aan dochter Ruth. Vergelijk Moritz Frankenhuis, *Westerbork and an interview with its Commander Gemmecke in 1948*, (The Hague: W.P. Van Stockum en Zn 1948; Nederlandse versie 1948) 4.

⁴⁵⁸ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 459, dagboekantekening van 28 april 1944.

⁴⁵⁹ Brief van Hans Goudsmit van 30 juli 1944, HCKW, RA 1691.

⁴⁶⁰ Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 29, brief van 27 augustus 1943 aan dochter Ruth.

⁴⁶¹ Brief van Joseph Frijda van 20 december 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴⁶² De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 481, dagboekantekening van 16 augustus 1944.

⁴⁶³ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 21, dagboekantekening van eind augustus 1943.

meer dan prachtig.⁴⁶⁴ Sander de Levie schrijft: ‘Ik ben dringend verlegen om een das met knoopjes, die in de koffer was, was direct gescheurd (...) Kleur komt er niet op aan. Is er nog een pullover te krijgen. (...) Nu ben ik den geheelen dag in pyama of overhemd dat spoedig vuil is.’⁴⁶⁵ ‘Als het kan misschien een paar scheermesjes, en een tube tandpasta’, vraagt Haim Benjamin Acohen.⁴⁶⁶ Ook de broers Abraham en Jeannot Asscher maken hun ‘nieuwe wensen’ kenbaar: ‘Jeannot vraagt of U hem een nieuwe zakagenda, een kam, schaakbord + stukken, schoenborstel + twee kleuren smeer, enige hemden en zijn werkjas wilt sturen.’⁴⁶⁷

De lijstjes die vrouwen opstelden waren een stuk langer. In de brieven van de familie Frijda wordt dit goed geïllustreerd. Joseph Frijda hield vanaf zijn ziekbed voor het overgrote deel de correspondentie bij en zo ook de lijsten van benodigdheden. Terwijl zijn lijstje beperkt bleef tot wat kleding, zeep en scheerspullen, waren de lijstjes van zijn vrouw en zuster een stuk omvangrijker. Op 14 oktober 1942 vraagt hij om ‘een of ander doekje voor tante J, dat zij om haar hoofd kan doen. Moeder zegt dat haar haar zo slordig zit, door het onverzorgde witte kapsel.’ 17 oktober: ‘Ook als het kan een of twee doekjes om om het hoofd te knopen voor Moeder en tante Jet want moeders hoed is al eenige malen afgewaaid.’ Op 19 oktober verzoekt hij voor een derde keer om ‘twee waterdichte gummimutsjes’, een dag daarna voor een vierde keer.⁴⁶⁸ Dit betrof alleen nog maar de verzorging van het haar.

Voor de uiterlijke hygiëne werd voor vrouwen de lat een tredje hoger gelegd dan voor mannen. Een vrouw ‘moest’ meer aan haar uiterlijk doen dan een man om op hetzelfde niveau van fatsoen te komen. Mayke Groffen schrijft hoe de opkomst van de cosmetica in het interbellum aantoont dat voor een mooi en gezond uiterlijk water en zeep niet meer afdoende waren. In reclames werd direct op het haast morele verantwoordelijkheidsgevoel van vooral vrouwen ingespeeld. Een uitspraak als die in *Gezondheid en Schoonheid*, een handboek voor persoonlijke verzorging uit 1939, krijgt extra betekenis in het licht van Westerbork. ‘Een gezicht, dat jong wil blijven, moet niet onbeschermd steeds aan weer, wind en licht zijn blootgesteld.’⁴⁶⁹ Vrouwen be- en veroordeelden met name zichzelf en elkaar op hun uiterlijk, in de oorlog en erna. Niet alleen toetst Gertrud Hanemann-Kelemen haar vrouwelijke kennissen op hun kwaliteiten als huisvrouw, zij beoordeelt hen ook op de mate waarin zij er

---

⁴⁶⁴ Brief van Hans Goudsmit van 30 juli 1944, HCKW, RA 1691.

⁴⁶⁵ Brief van Sander de Levie van 24 april 1943 uit de ziekenbarak, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴⁶⁶ Briefkaart van Haim Benjamin Acohen van 23 september 1943, HCKW, RA 1985.

⁴⁶⁷ Brief van Abraham Asscher van 6 oktober 1943, HCKW, RA 1090.

⁴⁶⁸ Brieven van Joseph Frijda van 14, 17, 19, en 20 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴⁶⁹ Groffen, *Lekker fris*, 40, over opkomst cosmetica, 53.

verzorgd wisten uit te zien. ‘Frau Seelmann ist Barackenleiterein [van de s-barak EM]. Gut aussehende Persönlichkeit.’ Van een bevriende man noemt zij alleen de positie waar hij zich in de hiërarchie van het kamp in bevond. ‘Er, Dienstleiter, organisator der Antragstelle.’⁴⁷⁰

Als mannen in memoires over het uiterlijk van vrouwen schrijven, is het vooral over de seksuele lading, de aantrekkelijkheid van de soms haast als exotisch beschouwde kleding die vrouwen in Westerbork droegen. De vrouw wordt van buitenaf bekeken, bewonderd, maar ook begeerd. De jonge meiden in overalls, werkend op het land of bij de *Fliegende Kolonne*, waren een noviteit voor mannen, ook voor de jonge Alexander Roseboom. ‘Die F.K. meisjes droegen eens geen saaie donkerblauwe, maar leuke kaki overals. Het was een optimistisch stel.’ Een nichtje van Alexander ‘zong altijd het hoogste lied. Het was een beauty van een meid, met vaak zwermen jongens om haar heen, als bijen om de honing.’⁴⁷¹ Edgar Weinberg plaatst in zijn naoorlogse herinneringen bewust de in zijn ogen verfoemfaaide mannen in de strafbarak tegenover de vrouwen, van wie sommigen, ‘managed with magic of a scarf or a hanky or a tie to produce something looking nice and smart.’⁴⁷² Het dragen van hoofddoekjes in Westerbork was een noodzakelijkheid voor vrouwen die hun haren wilden beschermen tegen het rondvliegende zand, maar werden daarmee tegelijk een modeverschijnsel. Net zo als het in de jaren dertig voor lyceummeisjes was, getuige de herinnering van een vrouw in Stokvis’ *Huishouden, huwelijk, gezin; huiselijk leven in de 20^e eeuw*: ‘Hoofddoekjes kwamen in 1937 in de mode. Als lyceummeisjes droegen wij die met groot enthousiasme, tot ongenoegen van vader, die ons voor “Poolse landverhuizers” uitschold.’⁴⁷³

Het is niet vreemd dat het verzorgen van het uiterlijk voor vrouwen net als het voeren van een schoon huishouden een middel was om – beter – met de ellende om te gaan.⁴⁷⁴ In brieven is te lezen hoeveel plezier en houvast vrouwen erin vonden hun uiterlijk goed te

---

⁴⁷⁰ Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13. Vergelijk het naoorlogse verslag van Julie van Zuiden-Bosman die haar ressentiment over de kleding die haar bij aankomst in de Barneveldbarak was ontstolen door oude kampingezetenen, ventileert op de Duits-joodse vrouwen. ‘Wij zagen er armoedig uit en zij keurig netjes.’ Het voelde voor Julie aan alsof deze vrouwen haar identiteit hadden gestolen en voor haar ogen daarmee flaneerden. Van Zuiden-Bosman, NIOD, 244, inv.nr. 388.

⁴⁷¹ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 18 en 14. Vergelijk Jacob de Vries, ‘Transport’, april 1945, HCKW, DO 232, invnr 3354-2, 1, over uiterlijk van zijn vrouw.

⁴⁷² Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 18.

⁴⁷³ Stokvis, *Huishouden, huwelijk, gezin*, 89-90.

⁴⁷⁴ Vergelijk deze paragraaf met Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 220 over het vrouwenkamp in kamp Vught: ‘anderzijds gebruikten ze hun lichaam ook om door middel van persoonlijke verzorging een gevoel van eigenwaarde te behouden’, 221, over make-up die de vrouwen gebruikten.

kunnen verzorgen. Judica Mendels, die in een klein huisje woonde, schrijft: ‘Ik weeg gekleed 112p. Mooi hè? Vooral stevige katoenen sokjes graag. Ik verlang naar bloote beenen. Zoo dadelijk komt de pedicure en Vrijdag de kapper.’⁴⁷⁵ Ook de vrouwen in de grote doorgangsbarakken probeerden hun waardigheid te behouden door goed voor hun uiterlijk te zorgen, bijvoorbeeld door om allerhande spullen te vragen. Dien Levie ‘had graag misschien kan Wies daar voor zorgen 1 gevoerd regenkapje een paar zeepdoosjes, haarspelden +/- 5 à 6 cm lang om de golf op te houden...’⁴⁷⁶ Hilde Verdoner-Sluiser ging geregeld naar de kapper om haar vuile haar te laten wassen. ‘De eerste keer wilde de shampoo heelemaal niet schuimen en schold de kapster die mij wasschte het al uit voor een nieuwe samenstelling; (...) Maar het haar was zoo vuil dat de zeep er eenvoudig niet op pakken wilde en bij het tweede keer wasschen kwam er gelukkig toch schuim tevoorschijn, om mijn shampoo te rehabiliteren.’⁴⁷⁷ Blijkbaar was de kapsalon erg populair. Er moesten namelijk maatregelen genomen worden, blijkens *Lagerbefehl* no. 25, om onrechtmatig gebruik – meer dan éénmaal per maand – ervan te voorkomen.⁴⁷⁸ De sieraden die Fred Schwarz en een vriend van vliegtuigafval maakten, vulden een gat in de markt.⁴⁷⁹ Shulamith Garbasz-Zimet herinnert zich vijftig jaar later nog dat ze een ‘brooch made of copper wire’ had.⁴⁸⁰

De bekommernissen van vrouwen om hun uiterlijk illustreren misschien nog wel het meest letterlijk Readings’ these van *stripping* en *reclotting*, letterlijker dan de zorg om een goed huishouden. Vrouwen voelden zich kaal geplukt, van hun vrouwelijke identiteit ontdaan, en probeerden zichzelf weer aan te kleden. Anna Hájková ondervond voor Theresienstadt hetzelfde. ‘Sauberkeit wurde zum Schlüssel, um das eigene Aussehen, den eigenen Körper und die Identität zu sichern.’⁴⁸¹ In enkele vroege memoires komt dit ‘aankleden’ tot uitdrukking. Bijvoorbeeld als Gertrud Hanemann-Kelemen na de lange *postsperre* haar eerste benodigheden plaatst tegenover die van haar man: ‘Ausserdem Zigaretten und Geld für Mau,

⁴⁷⁵ Brief van Judica Mendels van 11 april 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

⁴⁷⁶ Brief van Dien Levie van 24 maart 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Vergelijk brief van Hélène Wolff van 2 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁴⁷⁷ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 15 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888.

⁴⁷⁸ ‘Lagerbefehl 25’, 19 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 107.

⁴⁷⁹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 143-144. Vergelijk Edgar Weinberg, ‘Kamp Westerbork summer 1944’, HCKW, DO 922, inv.nr. 8823, 2, die eenzelfde handeltje begon.

⁴⁸⁰ Shulamith Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust Years. I was there’, 1994, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 6.

⁴⁸¹ Hájková, ‘Strukturen weibliches Verhalten’, 204-205. Vergelijk Bondy, ‘Women in Theresienstadt and Birkenau’, 315, Felicia Karay, ‘Women in the Forced-labour Camps’, in: Ofer, Weitzman, *Women in the Holocaust*, 285-310, 305.

Seife und Crème für mich.⁴⁸² Betsy Vromen-Snapper, die een Palestina-*Sperre* had weten te bemachtigen, herinnert zich hoe vrouwen zich ‘voorbereidden’ op hun uitwisseling. ‘Iedereen stopte en naaide, want men wilde toch een beetje knap in Palestina aankomen.’⁴⁸³ Als het niet lukte om een vrouwelijk uiterlijk te behouden, kon dit hard aankomen. Nora Keizer herinnert zich met veel gevoel hoe andere vrouwen op haar neerkeken toen er luizen bij haar waren geconstateerd. Hoe zij opmerkingen maakten ‘over “verluisde wezens, die onze eens zo nette barak verpesten.”’ Het was Nora Keizer een raadsel hoe ze eraan was gekomen. ‘Ik walg van mezelf.’ (...) ‘Ik voel me werkelijk ziek en ellendig.’⁴⁸⁴

3.5. VOEDSEL

Sinds de onderzoeken van economisch historici Trienekens en Klemann is bekend dat de voedselvoorziening, ook voor niet-Ariërs in (en buiten) de kampen, tot aan de Hongerwinter in 1944 op een redelijk (goed) peil stond.⁴⁸⁵ Ook in Westerbork, al varieerden kwaliteit en kwantiteit wel; in de hectische oktobermaand van 1942 waren aanvullende pakketjes zeer noodzakelijk. ‘De mensen die geen pakketjes krijgen verhongeren’, schrijft Dien Levie in haar brief. Sowieso waren pakketjes altijd welkom.⁴⁸⁶ In Gabriel Italie’s dagboek is de

---

⁴⁸² Hanemann-Kelemen, Westerbork II, 250d, inv.nr. 571, 14.

⁴⁸³ Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 10.

⁴⁸⁴ Keizer, *Danse macabre*, 66-67.

⁴⁸⁵ Gerard Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*, (Utrecht: Stichting Matrijns 1985) 227, de distributie van voedsel voor niet-ariërs (joden), van zieken, psychiatrische patiënten en onderduikers week niet af van dat van de normale distributie, ing. S.L. Louwes, hoofd van het Rijksbureau van de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, speelde hier een belangrijke rol in. De hoeveelheid calorieën die een gemiddeld burger kon eten bleef op peil tot 1944, ze was zelfs beter dan in andere bezette landen, zie Hein Klemann, *Nederland 1938-1948, de sociaal-economische ontwikkeling in jaren van oorlog en bezetting*, (Amsterdam: Boom 2002) 447-453. De samenstelling veranderde wel: men at minder (dierlijke) vetten, meer vezelrijke producten, zoals granen, peulvruchten, aardappels en koolsoorten. Deze omschakeling ging eerst gepaard met gewichtsverlies. Trienekens zegt overigens ook dat het dieet van voor de oorlog te vet was. Gerard Trienekens, *Voedsel, honger en oorlogstijd, 1940-1945: misleiding, mythe en werkelijkheid*, (Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers 1995) 32.

⁴⁸⁶ Brief van Dien Levie van 24 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Vergelijk De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 696, ‘er was geen eten genoeg’, over drie oktober 1942. In het Westerbork-archief is veel statistisch materiaal aangaande de ontvangst van pakketten. NIOD, 250i, inv.nr. 896-904. Dat pakketten altijd welkom waren, laat ook de studie van Alle G. Hoekema zien, die handelt over over hulp aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Westerbork. Alle Hoekema, *Bloembollen voor Westerbork’, Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland*, (Hilversum: Verloren 2011) 164,

fluctuatie in het voedselaanbod goed te volgen. Net als andere dagboekschrijvers hield Gabriel precies bij wat hij kreeg en wat hij had weten te ‘organiseren’, kamptaal voor ritselen of stelen. Eind november 1943 schrijft hij: ‘Op gezette tijden wordt er kaas en jam uitgereikt. En in onze pakjes krijgen we gelukkig ook nog al eens fruit.’⁴⁸⁷ Begin 1944 schrijft hij echter dat hij en zijn familie honger leden. De rantsoenen warm eten werden kleiner en Gabriel woog nog maar 53 à 54 kilo. Twee maanden later ging het weer beter, omdat hij en zijn vrouw, beide onderwijzers, op school meeaten. Eind april was de voeding eindelijk ‘in orde’, maar vooral omdat Gabriel extra melk en aardappelen kreeg.⁴⁸⁸ Aardappelen waren een ‘kostbaar bezit: velen zoeken er naar op de stortplaats voor schillen en keukenafval. Zeer in trek zijn de grote aardappelkoeken, die men op de koekenpan maakt. Onze koekepan, één van de weinige in de barak, is voortdurend uitgeleend.’⁴⁸⁹

Een feitelijke constatering over de voedselvoorziening heeft echter niet persé direct verband met de beleving hiervan, en met het wel of niet honger hebben. Voor Gabriel Italië was de voedselvoorziening begin 1944 niet toereikend, hij leed honger. Nora Keizer karakteriseert in haar memoires het kampeten als ‘alle dagen stampot’, zeer eenzijdig dus en zeker niet toereikend.⁴⁹⁰ Ephraim Bril beschreef het eten in zijn dagboek als beter dan in het werkkamp Mantinge, al werd er geen ritueel voedsel verstrekt.⁴⁹¹ Wat voor de een toereikend was of zelfs veel, was voor de ander (te) weinig. Wel kan gezegd worden dat in Westerbork zelden sprake was van levensbedreigende hongersnood.⁴⁹²

---

notulen van de Werkgroep Zaanstreek over voedselgebrek in het vluchtelingenkamp, februari 1942, 176-177, over de noodzaak van pakketten, o.a. aardappelen voor het doorgangskamp in augustus 1942.

⁴⁸⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 427, dagboekantekening van 22 november 1943.

⁴⁸⁸ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 442, dagboekantekeningen van 23 januari 1944, 442, 26 januari 1944, 452, 9 maart 1944 en 459, 28 april 1944.

⁴⁸⁹ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 454, dagboekantekening van 15 maart 1944. Vergelijk Oestreicher, *Ein jüdischer Artz-Kalender*, die bijna dagelijks opschrijft wat hij eet, bijvoorbeeld 43-44, dagboekantekeningen van 11, 12 en 13 november 1943, en 45-46, 20, 21 en 23 november 1943. Haast altijd zijn dit aardappelen, vaak ook brood en soep. Willing, *Afdrukken van indrukken*, 24, dagboekantekening van eind augustus 1943.

⁴⁹⁰ Keizer, *Danse macabre*, 50-51.

⁴⁹¹ Bril, ‘Memoires Mantinge 1942’, aantekening van 18 juli 1942, NIOD, 244, inv.nr. 921, 103. Even verderop beschrijft hij hoe er wel veel zwarte handel was, 109, wat gedurende het hele bestaan van het doorgangskamp zo bleef.

⁴⁹² Westerbork viel, zoals gezegd, onder dezelfde voedseldistributie als de rest van Nederland, zie voetnoot 485. Over Westerbork schrijft De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 710, dat over het algemeen de voeding op een ‘redelijk peil’ voor die tijd stond, ‘De Nederlandse instanties van de voedselvoorziening droegen zorg voor

Brieven begon men meestal met een bedankje. ‘Vriendelijk bedankt voor de heerlijke pakjes. Wat smullen wij daarvan’, schrijft Rozette Acohen aan kennissen. Rozette beschreef precies wat wel en wat niet goed was aangekomen, zodat dit een volgende keer goed zou gaan. ‘Alleen de gr. Erwtten waren bedorven die moet U maar niet meer sturen maar de br boonen waren heerlijk.’⁴⁹³ Na het bedankje volgden nieuwe verzoeken. ‘Wil Jacob aan Mevr K P schrijven, dat ze ons worst boter enz zendt, ze zond alleen droog brood en ontbijtkoek’, schrijft Dien Levie. ‘Als jullie kunnen missen stuurt gerust een paar busjes zalm dan hebben wij wat voedzaams en hartigs op de boterham.’⁴⁹⁴ Veranderingen in het postregime werden heel precies beschreven zodat de thuisblijvers hun pakketjes konden blijven sturen.⁴⁹⁵

‘Ik zie nog steeds klaar hoe we een pakje kregen van onze oom die in ‘t verzet was (...); in ‘t pakje was een blik met zwart roggebrood, dat heel smakelijk was’, schrijft Abraham Stahl meer dan vijftig jaar later over het eten in het kamp. Shmu’el Hacoen herinnert zich hoe ’s avonds de ‘schatten’ tevoorschijn kwamen. ‘Ieder met zijn bezit. Een ongeschreven wet

---

ruime toewijzingen’, maar het drinkwater was slecht. Presser, *Ondergang, tweede helft*, 323, heeft het over ‘eentonige kampkost in oorlogstijd’, Hans Ottenstein citerend. Ottenstein geeft echter ook aan hoe het eten verslechterde, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 76, en dat er velen waren die honger leden, alleen niet wanneer dit het geval was. Zie ook Cohen, *Beelden uit de nacht*, 15, die schrijft dat het eten voldoende was, Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 15, die meent dat het kampeten niet ‘slecht’ was, behalve ‘de snijbonenstampot.’ Vergelijk brieven van Louis Coster van 13 oktober 1944 en 16 september 1944, HCKW, RA 1631, over goed en voldoende eten. Er was veel zwarte handel in het kamp, Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 76-77, wel waren altijd aardappels en melk verkrijgbaar. Er is nog geen uitgebreid onderzoek gedaan naar de voedselsituatie in het kamp (in vergelijking met daarbuiten) op basis van verschillende soorten bronnen. Er is overigens veel statistisch materiaal over de voedselvoorziening aanwezig. Zie NIOD, 250i, 3.5.4 ‘Voedselvoorziening’, inv.nr. 412-447. Specifiek over voorraden en leveranties: inv.nr. 429-434, ‘Stukken over voorraden en leveranties van aardappelen’, inv.nr. 435-438, ‘Stukken over voorraden en leveranties van groenten’, inv.nr. 440, ‘Stukken over de berekening van aan kampingezetenen verstrekte voedselrantsoenen’, inv.nr. 441, ‘Staten met wekelijkse rantsoenen voor Westerbork’, inv.nr. 444, ‘Staat met tussen 29 januari en 3 september 1944 aan kampingezetenen verstrekte maaltijden, met begeleidingsbrief’ geeft inzicht in wat men wekelijks zoal at. Er worden 23 verschillende groenten (altijd met aardappelen) genoemd waaronder veel koolsoorten en één maal per week goulash, inv.nr. 445, ‘Stukken over rantsoenen van voedingsmiddelen’, ook per persoon per week in gram per levensmiddel, en verder inv.nr. 800-809 over de *Hauptküche*. In een *Jahresbericht* van de *Hauptküche* uit (waarschijnlijk) 1943, staat te lezen dat de uitdeling ervan ‘reibungslös’ verliep, ‘Jahresbericht der Hauptküche’, NIOD, 250i, inv.nr. 800.

⁴⁹³ Briefkaart van Rozette Acohen van 11 juli 1943, HCKW, RA 1985. Vergelijk brief van Maurits Acohen van 12 december 1943, HCKW, RA 1478.

⁴⁹⁴ Brief van Dien Levie van 24 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁴⁹⁵ Brief van Rozette Acohen van 7 december 1943, HCKW, RA 1985.

bepaalde dat men niet op andermans bord keek. Ieder concentreerde zich op eigen zaken, en oefende zich in zelfbeheersing.’⁴⁹⁶ Eva Schloss herinnert zich alleen de ‘stamp pot’, ‘mashed potatoes with carrots and gravy poured over them – which tasted good’, terwijl Hans Andriessse, Harry Fields en Rob Cohen helemaal niet over het eten in het kamp schrijven.⁴⁹⁷ Waar voor sommigen het eten weinig aan belang heeft ingeboet, is het voor anderen uit de herinnering verdwenen. Er is in het gestandaardiseerde beeld van Westerbork niet altijd meer plek voor. Een belangrijke reden zal zeker zijn dat in vergelijking met andere kampen de voedselsituatie in het doorgangskamp lang zo slecht niet was. Auteurs in en na de oorlog benadrukken het belang van zwarte handel en vooral, wederom, van pakjes.⁴⁹⁸ Diegenen die in het ziekenhuis lagen kregen geregeld extra voeding.⁴⁹⁹ Ook voor de bewoners van de kleine huisjes was het eten stukken beter, niet in de laatste plaats dankzij Vitamine R: R voor relaties in het kamp.

Hájková schrijft hoe vrouwen in Theresienstadt over het algemeen de voedselvoorziening voor de naaste familie op zich namen. Zij organiseerden en verdeelden het eten, zelfs al werden hun eigen porties daardoor kleiner. In interviews met vrouwelijke overlevenden bleek het eten één van de belangrijkste thema’s te zijn.⁵⁰⁰ Reading geeft daarentegen aan hoe voedsel juist één van de domeinen was, waarin mannen en vrouwen elkaar als het ware ontmoetten. Beiden deden in de kampen aan fantasiekoken, terwijl men zou verwachten dat dit vooral een vrouwenaangelegenheid was.⁵⁰¹ Hoe schrijven mannen en vrouwen in Westerbork over de organisatie en verdeling van voedsel?

---

⁴⁹⁶ Stahl, ‘Als kind in Westerbork’, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, HCKW, DO 565, inv.nr. 6745, 4, Hacoen, *Zwijgende stenen*, 249. Vergelijk Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd. Werner Löwenhardt’s familiealbum 1919-1945*, (Alkmaar: René de Milliano 2004) 84, Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a star*, 51.

⁴⁹⁷ Schloss, *Eva’s story*, 62, Hans Andriessse, *Aan een zijden draad, herinneringen van een gedeporteerde*, (Amsterdam: Meulenhoff 1978; oorspronkelijk ‘verklaring en verslag van wederwaardigheden’ maart-oktober 1947, NIOD, 250d, inv.nr. 393), Harry Fields, *Turbulente tijden, de odyssee van een joodse vluchteling*, (Baarn: Verbum 2009), Cohen, *Niet klein gekregen*.

⁴⁹⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 76-77, zwarte handel, brief van Hans Goudsmit van 27 juli 1943, HCKW, RA 1691. Van den Bergh, *Deportaties*, 27, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15, Leget-Lezer, ‘Verhaal Nety’, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-012, over pakjes.

⁴⁹⁹ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 456, dagboekantekening van 19 april 1944: ‘De voeding in barak 1 [ziekenhuis; EM] was prachtig: zeker wel 2 maal per week een ei, veel melk, pap etc.’ Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, die geregeld schrijft welke extra’s hij in het ziekenhuis krijgt, 21, dagboekantekening van 31 mei 1943, ‘een tomaat en een ei’, 30, 4 juni 1943, ‘extra tomaat.’

⁵⁰⁰ Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens’, 205.

⁵⁰¹ Reading, *The Social Inheritance*, 74-75.

‘Hoe zou het tante Frieda in het kamp vergaan?’ schrijft Norbert Buchsbaum. ‘Zij, die altijd de wereld bekeek met een ‘waarom wil je ergens anders naar toe, als je een huis hebt?’ Norbert had zich geen zorgen hoeven maken. ‘Onmiddellijk nam zij ons welzijn in handen. (...) Het kampeten werd ongeschikt voor consumptie bevonden. (...) Ook onze pakjes kreeg zij. Wat ze erin vond om de warme pot te verbeteren werd gebruikt.’ ’s Avonds stond er ‘heerlijk warm eten’ op tafel.⁵⁰² ‘God mag weten hoe de vrouwen altijd weer kans zagen om voor hun gezinnen wat eten voor ’s nachts en de volgende dag te bewaren’, schrijft Werner Löwenhardt, terwijl Edgar Weinberg zich vlak na de oorlog herinnert hoe het kleine zusje van Hirschfeld ‘was set to the good work, and, in batches, she fed us.’⁵⁰³ Verschillende auteurs herinneren zich dat ze gezamenlijk op de vrouwenafdeling aten.⁵⁰⁴

Ook in memoires van vrouwen wordt de voedselverdeling als vanzelfsprekend bij henzelf of andere vrouwen ondergebracht; het wordt ook in dit geval onderdeel van een seksebepaald verhaalstramien, van hun nieuw aangeklede identiteit. Johanna Schroot-Polaks herinneringen aan Westerbork (en Theresienstadt) staan in het teken van het voeden van haar gezin, vooral haar drie opgroeiende zoons. Ze werkte overal waar ze wat extra eten kon krijgen, spaarde zelfs van haar eigen porties en werkte in het Heidelager waar de SS en marechaussee verbleef. ‘Dit werk lokte ons erg aan, omdat we na het gedane werk het overgebleven marechaussee eten mochten meenemen. (...) Dat eten was prima en de jongens smulden ervan.’⁵⁰⁵ Inge Gassmann-Baumann vertrouwt haar lezer (haar eigen kinderen) toe waar ze haar bijzondere recepten heeft leren koken. ‘Gise Cohen heeft mij geleerd lekker te koken van niets, o.a. mijn beroemde Bretonse boerensoep en ook de tomatensoep en mijn ratjetoe.’⁵⁰⁶ Gertrud Hanemann-Kelemen beschrijft hoe zij en andere vrouwen eten kookten voor onderweg naar Bergen-Belsen.⁵⁰⁷ Ook in brieven en dagboeken wordt beschreven hoe vrouwen extra kookten voordat ze op transport gingen, zoals in de dagboeken van Willem

---

⁵⁰² Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 83-84.

⁵⁰³ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 84, Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 001630.

⁵⁰⁴ Keizer, *Danse macabre*, 71, Valk, ‘Westerbork mei 1943’, HCKW, DO 38, inv.nr. 1035, 1, Mendels, ‘Schetsen’, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 126, 5.

⁵⁰⁵ Schroot-Polak, ‘Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

⁵⁰⁶ Inge Gassmann-Bauman, ‘Memoires van I.M.D.B. Gassmann-Baumann’, 2000, HCKW, RA 767, 18. Van Zuiden-Bosman, herinneringen, NIOD, 244, inv.nr. 388, ‘De keuken was zeer zindelijk. Het mooiste van Westerbork.’

⁵⁰⁷ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15. Vergelijk Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 69-70.

Willing en Gabriel Italie.⁵⁰⁸ En bij het gezin Italie kookte Rose, terwijl Jaap Polak bij zijn tante at.⁵⁰⁹ Bovenal wordt in brieven en dagboeken echter beschreven hoe mannen en vrouwen *samen* voedsel organiseerden, voor zichzelf, voor elkaar en de directe familie- en/of vriendenkring, waarmee bestaande verwachtingen over de sekserollen op hun kop werden gezet.

In brieven van getrouwde stellen gaven zowel mannen als vrouwen allerlei verzoeken om eten op. Over het algemeen schreven beide echtelieden. De Kwiesers, de Levie's en de Loeb's schreven om de beurt, al viel die taak meer en meer aan Meta Loeb toe toen man Julius steeds zieker werd.⁵¹⁰ Soms schreef één van de twee echtgenoten, zoals Joseph Frijda die alle tijd had in de ziekenbarak.⁵¹¹ Het is in deze brieven soms niet duidelijk wie precies welke benodigdheden opgaf. Het zou kunnen dat de lijstjes met levensmiddelen vooraf door de vrouwen werden opgesteld, zoals het geval lijkt te zijn bij de Heymanns. Erna kookte, zoals met Nieuwjaar, toen zij kippensoep had gemaakt waar, zo schrijft haar man Herman, ze 'noch ein paar Kartoffelklösschen fabriziert und hineingegeben hatte.'⁵¹² Joseph Frijda schrijft echter 'worst lijkt ons [nadruk EM] geschikter', waarmee hij lijkt aan te geven dat hij, zijn vrouw en schoonzuster samen beslisten.⁵¹³ Verzoeken werden ook meestal in de 'wij'- vorm gesteld.⁵¹⁴ Maurits Acohen beschrijft in zijn brieven hoe hij en zijn vrouw vooral samen zorg droegen voor het eten – voordat zijn vrouw haar sleutelbeen brak én toen zij weer aan de beterende hand was –, en hoe hij ook zelf kookte. 'Papa gaat soep koken voor vanavond, heerlijk hè?' schrijft zijn vrouw. 'En als het kan en er is plaats op de kachel dan kook ik weer een pannetje soep, alleen de worst blijft een beetje hard omdat ik niet zo lang van de kachel

---

⁵⁰⁸ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 54, brief van 9 oktober 1943, De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 487, dagboek aantekening van 28 september 1944.

⁵⁰⁹ Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 108, brief van 10 februari 1944 aan Ina Soep.

⁵¹⁰ Dien en Jaap Levie schrijven beiden verzoeken, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Brieven van familie Kwieser, HCKW, RA 1426, brieven van familie Loeb, HCKW, RA 1012.

⁵¹¹ Brief van Joseph Frijda van 20 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891, omdat hij in het ziekenhuis ligt heeft hij meer tijd. Vergelijk brieven van Herman Heymann, HCKW, RA 750. Zijn vrouw Erna schreef er af en toe iets bij.

⁵¹² Brief van Herman Heymann van 4 januari 1944, HCKW, RA 750. Vergelijk brief van Nathan Heymans, Erna's vader, van 12 november 1943, HCKW, RA 750: 'de kip en prei, ik ben er dadelijk mee naar Erna gegaan en zullen vrijdagavond en zondag van smullen.'

⁵¹³ Brief van Joseph Frijda van 8 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵¹⁴ Brief van Haim Benjamin Acohen van 23 september 1943, HCKW, RA 1985, 'stuur ons maar geen soepgroente meer.' Vergelijk brieven van Esther Acohen- de la Bella en Maurits Acohen, HCKW RA 1478, en de Frijda's, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

gebruik kan maken’, schrijft Maurits zelf.⁵¹⁵ Veel mannen en vrouwen waren alleen en moesten sowieso voor hun eigen voedsel zorgen.⁵¹⁶

Waren vrouwen inventiever in hun omgang met eten vanwege hun seksebepaalde opvoeding, zoals sommige historici menen met betrekking tot andere kampen?⁵¹⁷ Hélène Wolff dacht vaak vooruit in haar verzoeken. ‘We kunnen een kookuur op de kachel aanvragen, zoodat ik ook iets ongekookts kan gebruiken’, schrijft ze.⁵¹⁸ Hilde Verdoner-Sluiser vraagt een ‘paar pakjes griesa te sturen en eventueel wat cacao, dan kan ik daarvan ook eens een pudding maken, met de maisena die ik nog hier heb.’⁵¹⁹ Vrouwen lijken creatiever dan mannen – ze waren immers gewend dagelijks te koken. Zij maakten vaker wat extra’s klaar, op feestdagen of voor een transport.⁵²⁰ Toch klinkt in Maurits Acohens kookbeschrijvingen eenzelfde voldoening door als Mirjam Bolle beschrijft over het vrijdagavondmaal dat zij had weten te bereiden.⁵²¹ Vrouwen die werkzaam waren in de aardappelkeuken konden wellicht makkelijker wat extra’s ‘organiseren’, maar beide seksen

---

⁵¹⁵ Brief van Esther Acohen-de la Bella en Maurits Acohen van 8 augustus 1943, HCKW, RA 1478. Ze schreven ieder een kantje.

⁵¹⁶ Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 23, brief van 17 november 1943 aan dochter Ruth. Vergelijk Braaf, ‘Het dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 496, 6, over een kookstelletje waarop hij met andere mannen aardappelen kookte in de zomer van 1942.

⁵¹⁷ Hans Ellger, ‘Die Frauen-Aussenlager des KZ Neuengamme: Lebensbedingungen und Überlebensstrategien’, in: Gisela Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem*, (Frankfurt/New York: Vampus Verlag 2005) 169-185, 177, ‘Die gefangenen Frauen besaßen aufgrund ihrer Sozialisation, besonders ihrer Erziehung in den 1920er und 30er Jahren, Fähigkeiten, die für das Überleben der Konzentrationslagerhaft mit von entscheidender Bedeutung waren. Diese Überlebenstechniken fehlten den männlichen Häftlingen.’ Het gaat om dingen als naaien, koken, e.d.

⁵¹⁸ Brief van Hélène Wolff van 17 januari 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁵¹⁹ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 9 april 1943 aan ouders en oom en tante in plaats van aan man Gerrit, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888.

⁵²⁰ Brief van Henri Kwieser van 8 december 1943, HCKW, RA 1426, waarin hij schrijft dat zijn vrouw koekjes bakte voor Sinterklaas, voor hun dochttertje. Willing, *Afdrukken van indrukken*, 66, brief van 31 december 1943. ‘Fia had een stukje noga gebakken, mam gaf een appel, een dame maakte een beetje soep en de zaalaanveger gaf zijn eigen pap die hij stiekem uit de keuken gekregen had’, schrijft Willem Willing over zijn vrouws verjaardag in een brief aan dochter en schoonzoon.

⁵²¹ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 184, dagboekbrief van 24 december 1943. Brief van Maurits Acohen van bijvoorbeeld 25 juli 1943, HCKW, RA 1478.

waren continu op jacht naar voedsel, zowel voor zichzelf als voor familie en vrienden.⁵²² Net als vrouwen vroegen mannen in brieven evengoed om levensmiddelen om mee te koken.⁵²³

Het wordt uit deze brieven niet duidelijk wie nu de hoofdverantwoordelijke voor de voedselvoorziening was. ‘‘s Avonds doe ik net als de vos’, schrijft Maurits Acohen niet zonder enige voldoening, ‘of ik nog wat voor de kleine vosjes machtig kan worden.’⁵²⁴ Gabriel Italie was zeer blij in zijn dagboek te kunnen vermelden dat ze nu ook zoon Ralf ruim te eten konden geven door hun extra rantsoenen aan hem af te staan.⁵²⁵ Voor zowel mannen als vrouwen werd de voedselorganisatie een omgangsstrategie. Soms gaf het zelfs een gevoel van voldoening of trots wanneer men iets bijzonder lekkers had weten te koken of ‘organiseren.’

De inhoud van de brieven sluit veel meer aan bij Readings these, die stelde dat voedsel een centraal thema voor beide seksen was. Dat de beschrijvingen in memoires meer lijken op hoe de – geïnterviewde – vrouwen uit Theresienstadt over voedsel berichten, zou te maken kunnen hebben met de seksebepaalde verwachtingen van het publiek die het schrijven van mannen en vrouwen beïnvloedden. In memoires krijgen vrouwen automatisch de rol van voedselvoorzieners toebedeeld. Zij eigenen zich deze ook toe. Het goed uitoefenen van deze rol past in het beeld van de goede huisvrouw, de opnieuw aangeklede identiteit die vrouwen in hun memoires beschrijven.⁵²⁶ Maar in het kamp golden de oude regels niet meer en was het moeilijk om aan het vertrouwde vast te houden, wat in brieven en dagboeken maar al te duidelijk is. Dit verschil in beleving van en reflectie op voedsel tussen contemporaine

---

⁵²² Over vrouwen werkzaam in aardappelkeuken en hun mogelijkheden voor ‘organiseren’ zie Spanjaard, *An American teenager*, 87 en Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 1.

⁵²³ Levensmiddelen vragen: Brief van Joseph Frijda van 22 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Weinberg, ‘Camp Westerbork summer 1944’, HCKW, DO 922, inv.nr. 8823, 2, over een kooktoestelletje dat hij zelf in elkaar had gezet.

⁵²⁴ Brief van Maurits Acohen van 25 juli 1943, HCKW, RA 1478.

⁵²⁵ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 454, dagboekantekening van 15 maart 1944. Vergelijk Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr 6845, 60, die de extra melk vanwege zijn werk in de batterijen aan zijn kinderen gaf.

⁵²⁶ Iets dat overigens ook in contemporaine bronnen een rol kan spelen. Voldoening die vrouwen uit het organiseren en koken van lekker, voedzaam eten haalden, zoals Mirjam Bolle en haar vrijdagavondmaal, werd waarschijnlijk net zo goed in verband gebracht met hun notie van een goede huisvrouw als het betrachten van de hygiëne. Vergelijk Acohen, Esther Acohen- de la Bella, brief van 8 augustus 1943: ‘Is het nog zoo moeilijk met groente en fruit. Die zorg heb ik hier niet liever had ik het wel.’ Het zou interessant zijn als we met betrekking tot Theresienstadt ook de beleving in brieven konden analyseren en vergelijken met die in memoires.

bronnen en memoires is tekenend voor wat dit verlies van het vertrouwde voor de identiteit van mannen en vrouwen inhield.

3.6. DIENSTBEREICH 4: HET KAMPZIEKENHUIS

‘Een ziekenhuis op de Drentse hei, met, op zijn hoogtepunt, 1725 bedden, 120 artsen en meer dan duizend mensen personeel’, beschrijft Presser in navolging van Ottenstein de medische dienst van Westerbork.⁵²⁷ Het ziekenhuis werd wel een ‘staat in een staat’ genoemd; het was één van de meeste zelfstandige *Dienstbereiche* van het kamp.⁵²⁸ Aan het hoofd stond de niet onomstreden Duits-joodse Dr. Fritz Spanier. Deze man nam een ‘merkwaardige sterke positie’ in bij Commandant Gemmeker en had zodoende behoorlijk veel invloed.⁵²⁹ Het ziekenhuis van Westerbork was, vanaf november 1942, een volledig ziekenhuis.⁵³⁰ Al in het vluchtelingenkamp was er een kleine opvang voor zieken geweest, maar met de overgang naar doorgangskamp werd reorganisatie en uitbreiding noodzakelijk. Hierdoor ontstond een medische instelling met alle mogelijke specialisaties, zoals Julie van Zuiden-Bosman in haar naoorlogse verslag beschrijft: ‘Er was een ziekenhuis, een polikliniek en een tandheelkundige inrichting. Alles zeer goed. Knappe medici, goede geneesmiddelen verschillende apparaten, fysieke therapie, röntgenologie en een chirurgische afdeling met een schitterende moderne operatiekamer waarvan het instrumentarium prachtig was uitgerust en uit Berlijn kwam.’⁵³¹

---

⁵²⁷ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 317.

⁵²⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 30a, en Hacohe, *Zwijgende stenen*, 247.

⁵²⁹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 318, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 707. Gemmeker en Spanier waren al voor de oorlog in Düsseldorf met elkaar bekend. Ottenstein meent dat het ‘zuiver zakelijk gezien’ (...) ‘misschien in hoofdzaak aan deze man te danken’ is, ‘aan zijn organisatie talent, zijn medische kennis en zijn manier om met mensen om te gaan, dat de gezondheidstoestand in het kamp over het algemeen tamelijk goed bleef.’ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 30a. Toch werd Spanier niet door iedereen positief ervaren. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 33-35.

⁵³⁰ Zie Sally de Jong, ‘De ondergang van het Nederlandsche jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493, 19. Arts De Jong schrijft dat het ziekenhuis na uitbreiding in januari 1943 het op één na grootste ziekenhuis was in Nederland.

⁵³¹ Van Zuiden-Bosman, herinneringen, NIOD, 244, inv.nr. 388. Herzberg, *Kroniek*, 262, over ‘een zo voortreffelijk ziekenhuis als Westerbork bezeten heeft.’ Zie Presser, *Ondergang, tweede helft*, 318 over specialisaties. Vergelijk Guido Abuys en Dirk Mulder, *Genezen verklaard voor... Een ziekenhuis in kamp Westerbork, 1939-1945*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assen: Van Gorcum 2006) 28-29.

Auteurs erkennen de kwaliteit van het ziekenhuis. Julie Bial-Spitz schrijft in 1950: ‘De verzorging in Westerbork was niet slecht; de medische zelfs uitstekend.’⁵³² In verschillende egodocumenten wordt beschreven hoe zelfs naar de oorzaak van allerlei soms al oude kwalen werd gespeurd, net zolang tot men resultaat had.⁵³³ Tegelijkertijd vormde het ziekenhuis een vreemde tegenstelling met de ellende van het kamp en zeker met de transporten. Vooral in memoires wordt dit opgemerkt. ‘Nooit zal ik begrijpen waarom de Duitsers al deze moeite deden en kosten besteden om Joden weer gezond te laten worden, Joden die ze toch van plan waren uit te roeien!’ schrijft de anders zo nuchtere Ottenstein.⁵³⁴ Hiermee onderstrepen de auteurs niet alleen de tegenstrijdigheid van Westerbork maar vooral ook het misdadige ervan. ‘So was the “humane” approach of the Nazis in handling the deportation to the destruction camps!’ schrijft Philip Dwinger.⁵³⁵

Lange tijd betekende een verblijf in het ziekenhuis dat je niet op transport werd gesteld. Deze bescherming strekte zich ook uit tot het gezin van de zieke. Maar wanneer de arts je weer beter – *transportfähig* – had verklaard, kon alleen een goede *Sperre* je nog van transport redden.⁵³⁶ Verschillende auteurs hebben aan dit uitstel van executie hun leven te danken, zo menen zij. Geen wonder dat zieken regelmatig probeerden hun verblijf in de ziekenbarak te verlengen.⁵³⁷ In *Lagerbefehl* 19 staan de maatregelen die Gemmeker nam ‘daar het steeds meer voorkomt, dat kampingezetenen, gedurende de werktijd, voor lichte ziektegevallen de Polikliniek bezoeken.’⁵³⁸ Een jaar later werd andermaal duidelijk gemaakt dat kampdoktoren zich aan de regels moesten houden. ‘Het mag niet voorkomen – gelijk ik

⁵³² Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 19. Vergelijk Taubes, ‘The persecution of the Jews’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 19, 28. Het ziekenhuis werd door sommigen wel primitief gevonden, Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 7, Philip Dwinger, ‘I remember 1940-1945’, 1996, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056, 62, en onhygiënisch: Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 64.

⁵³³ Brief van Judica Mendels van 15 juli 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198, Van Zuiden-Bosman, herinneringen, NIOD, 244, inv.nr. 388, 17. Zie ook Abuys en Mulder, *Genezen verklaard voor*, 29-31, over ziektegeschiedenis van Leo Loeb, inclusief alle medische onderzoeken die hij onderging.

⁵³⁴ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 31. Vergelijk Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, 14, Cohen, *Beelden uit de nacht*, 18-21 over zijn bevreedende werk als transportarts.

⁵³⁵ Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056, 40-45, 62. Zie ook hoofdstuk ‘De krankzinnigheid ten top gevoerd’, 274.

⁵³⁶ Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor...*, 29, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 702, 707, 715.

⁵³⁷ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 19, en Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 8, die zich tot twee keer toe in het ziekenhuis liet opnemen.

⁵³⁸ ‘Lagerbefehl 19’ van 24 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 106. Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 157, dagboekbrief van 21 juli 1943 over het aanvragen van een doktersattest om onder het werken op het land uit te komen.

heb geconstateerd – dat een kampingezetene wegens hoofdpijn 2 dagen ziek geschreven wordt.⁵³⁹ Toen op 8 februari 1944 meer dan de helft van het ziekenhuis op transport werd gesteld, betekende dit een einde aan de illusie van veiligheid die een verblijf in de ziekenbarak lange tijd had vertegenwoordigd.⁵⁴⁰

Leefomstandigheden waren in het ziekenhuis over het algemeen beter dan in de gewone (doorgangs)barakken. Niet zozeer wat de hygiëne betrof, maar vooral vanwege de relatieve rust en het extra eten dat men er kreeg.⁵⁴¹ In brieven merkten mannen en vrouwen op dat ze eindelijk de rust hadden om te lezen. ‘Verder lees ik veel, daar heb ik nu tijd voor’, schrijft Alfred Goldsteen aan zijn vrouw. ‘’t Is nu heel stil en dat is heel aangenaam’, schrijft hij verder. En in het ziekenhuis waren de slaapzalen lang zo vol niet als in de gewone barakken. ‘Eerst was ik 1 week in een andere zaal met 9 bedden, daar was ’t nog aangenamer.’⁵⁴² Ook Gabriel Italie noteerde hoeveel hij las, terwijl Philip Mechanicus opschreef welk extra voedsel hij ontving.⁵⁴³ Harry Fields herinnert zich ‘Het was de vredigste periode uit mijn kamptijd en ik las veel.’⁵⁴⁴

In het ziekenhuis heerste strikte discipline en routine; mannen en vrouwen werden op aparte slaapzalen ondergebracht.⁵⁴⁵ ‘In barak 83 heerst een zeer strenge discipline, men zou haast kunnen zeggen model, indien het ook hier al weer niet slechts het uiterlijk betrof. De broeders zijn geen broeders in hun optreden, maar cipiers, straf en hard, niet allen maar de meesten. De leiding is in handen van een broeder, die uit Apeldoorn komt en hier klaarblijkelijk dezelfde harde hand laat voelen als daar’, schrijft Philip Mechanicus.⁵⁴⁶ ‘Het

---

⁵³⁹ ‘Lagerbefehl 79’ van 27 mei 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 118.

⁵⁴⁰ Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor*, 91-92, de Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 728-729, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 303.

⁵⁴¹ Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor*, 29.

⁵⁴² Brief van Alfred Goldsteen van 29 juli 1944, HCKW, RA 1016.

⁵⁴³ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 455, dagboekantekening van 18 april 1944 over de boeken die hij in het ziekenhuis las. Mechanicus, *In dépôt*, 54, dagboekantekening van 22 juni 1943, 61, 28 juni 1943, 65, 1 juli 1943. Vergelijk brief van Alfred Goldsteen van 29 juli 1944, HCKW, RA 1016, en De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 455, dagboekantekening van 18 april 1943 over voedsel in het ziekenhuis.

⁵⁴⁴ Fields, *Turbulente tijden*, 102.

⁵⁴⁵ Vanuit de strafbarak werden alleen de ergste gevallen naar het ziekenhuis gebracht, waardoor ziek zijn daar nog een stuk onaangenamer was. Zie Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 33.

⁵⁴⁶ Mechanicus, *In dépôt*, 90-91, dagboekantekening van 21 juli 1943. ‘Apeldoorn’ is de joodse psychiatrische inrichting het Apeldoornsche Bosch in Apeldoorn, dat in januari 1943 door de Duitsers werd ontruimd en waarvan alle inwoners en personeelsleden op dat moment aanwezig direct naar Westerbork werden gebracht. Presser, *Ondergang, eerste helft*, 321-333, De Jong, *Koninkrijk, deel zes*, 307-313.

licht ging heel vroeg aan, je werd gewassen, je kreeg medicijnen en eten, het dokters-college deed de ronde, er was bezoek van familie en vrienden en men hield er de hand aan alle regels waar een ziekenhuis niet buiten kan', herinnert Shmu'el Hacoen zich.⁵⁴⁷ Ook Gabriel Italie beschreef zijn verblijf in het ziekenhuis uitgebreid. Bij zijn aanmelding werd hij onderzocht door een 'Aufnahme-arts' die hem daarna doorstuurde naar een zaaltje waar hij wachtte op zijn operatie die de volgende dag werd verricht. 'Op 24 maart was de pijn al sterk verminderd. Frankenthal deed twee maal per dag de ronde.'⁵⁴⁸ Bezoeken was er tweemaal per dag, onder bijzondere omstandigheden éénmaal. 'Het dagelijkse bezoek van familieleden aan de patiënten geeft een zekere hartelijkheid en intimiteit aan het ziekenhuisleven', schrijft Mechanicus.⁵⁴⁹ De moeder van Dien Levie, Hendrica de Levie-van Raalte, lag ook in het ziekenhuis en beschrijft het bezoek: 'Pa is uit het ziekenhuis en ligt in Barak 71 bed 20, hij komt op het visite uur bij mij. Ook Dien, jaap en Jo komen mij dagelijks bezoeken. Je begrijpt de eerste visite bij Dien haar bed door mij was erg aandoenlijk.'⁵⁵⁰ Mevrouw Gotlib lag in het ziekenhuis, maar 'verder alles best hoor. Vader mag me 2 x per dag bezoeken.'⁵⁵¹

'Alleen al in 1943 werden 4458 personen bij aankomst in kamp Westerbork rechtstreeks naar één van de ziekenbarakken doorverwezen', schrijven Abuys en Mulder.⁵⁵² Uit de statistieken valt op te maken dat vrouwen vaker – officieel – ziek waren dan mannen.⁵⁵³ Vooral degenen die niet werkten, oudere vrouwen en vrouwen met jonge kinderen werden vaak in de ziekenbarak opgenomen. Onder de sterfgevallen van 15 juli 1942 tot 31 december 1943 waren – vooral oudere – vrouwen oververtegenwoordigd en in april 1943 stierven in de leeftijdscategorie van 76-85 jaar twintig vrouwen tegenover maar acht mannen.⁵⁵⁴ Hoe schrijven mannen en vrouwen over ziek zijn?

---

⁵⁴⁷ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 269.

⁵⁴⁸ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 455, dagboekantekening van 18 april 1944.

⁵⁴⁹ Mechanicus, *In dépôt*, 64, dagboekantekening van 1 juli 1943.

⁵⁵⁰ Brief van Hendrica de Levie-van Raalte van 24 april 1943 aan kinderen en kleinkinderen thuis, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁵¹ Brief van Salomon Gotlib, 'Lieverds', oktober 1942, JHM, Doc. 00000984.

⁵⁵² Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor...*, 28.

⁵⁵³ 'Übersicht der Krankheitsfälle am 30. juni 1944', Rode Kruis, Archief Westerbork, inv.nr. 260, In dit overzicht is het gemiddelde percentage zieke vrouwen iets onder de 5 procent, altijd hoger dan dat van mannen, ongeveer 3 procent.

⁵⁵⁴ 'Übersicht der Krankheitsfälle am 30. juni 1944' en 'Übersicht und Zergliederung der Sterbefälle vom 15 Juli 1942 – 31 Dezember 1943', Rode Kruis, Archief Westerbork, inv.nr. 260. In de zomermaanden was de sterfte hoger dan in de wintermaanden. Wel is het de vraag in hoeverre hier een verschil in de leeftijd waarop mannen

3.6.1. Ziek in Westerbork

Vroeger of later kreeg iedereen in het kamp te maken met ziekte. Werd je niet zelf ziek dan was het wel een familielid of kennis die – vaker dan niet – door de ‘kampziekte’ werd geveld. Deze ziekte – een milde vorm van dysenterie veroorzaakt door de slechte hygiëne, het weinig voedzame eten en het in en op elkaar leven – wordt in alle generaties egodocumenten beschreven.⁵⁵⁵

Brieven geven de meest directe ervaring van wat het betekende ziek te zijn weer. De geadresseerden werden nauwgezet op de hoogte gehouden van de vorderingen van de zieke, al kregen zij meestal niet het naadje van de kous te weten. De ernst van de ziekte werd geregeld met opzet minder gemaakt om ervoor te zorgen dat de thuisblijvers zich geen zorgen maakten. Zo begint Alfred Goldsteen zijn brief met de mededeling ‘Vandaag 17/7 ben ik 13 dagen in het Z.H.’, maar voegt er direct aan toe ‘Ik voel me uitstekend. De verzorging, zoowel algemeen als medisch is voortreffelijk.’ Alfred was geopereerd aan een breuk. ‘Blij dat het gebeurd is, ik ben er nu af.’⁵⁵⁶ ‘Wij zijn nog in ’t ziekenhuis’, schrijft Alice van Cleeff-van Praag, ‘maar gaan vooruit. Ik mag reeds opstaan, alhoewel ik wel een beetje wankel ben. Longontsteking, mazelen en disenterie was een beetje veel ineens’, voegt ze bijna laconiek toe.⁵⁵⁷ Ook dagboekschrijvers schreven heel precies over het verloop van hun ziekte. Omdat er geen (directe) meelezers waren, waren zij geregeld openlijker in hun emoties dan briefschrijvers. Zo schrijft Gabriel Italie niet zonder spanning voor hij werd geopereerd: ‘Voorlopig zal ik niet voortgaan met dit dagboek. Ik hoop de operatie te kunnen doorstaan: *bejado afakeed*... En mijn gedachten zijn en blijven bij Paul.’⁵⁵⁸

---

en vrouwen gemiddeld sterven, een rol speelt. Waarschijnlijk is de groep mannen van 76-85 jaar een stuk kleiner dan de groep vrouwen van dezelfde leeftijd.

⁵⁵⁵ Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor...*, 66-67. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 30a, Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust Years’, HCKW, DO 825, inv.nr 8588, 7, die direct ziek werd, brief van Hanna Gotlib-Van der Sluys oktober 1942, JHM, Doc. 00000984, over buikloop.

⁵⁵⁶ Brief van Alfred Goldsteen van 17 juli 1944, HCKW, RA 1016.

⁵⁵⁷ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 4 juni 1943, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-04. Vergelijk brief van Judica Mendels van 29 juni 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198, ‘Sinds gisteren lig ik in ’t ziekenhuis. Schrik maar niet. Iedereen die ziek is moet uit de barak en ik lig hier kostelijk.’

⁵⁵⁸ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 454, dagboek aantekening van 19 maart 1944, met gebed, ook 454-456, dagboek aantekening van 18 april 1944, waar hij schrijft over zijn operatie, de pijn die hij had en zijn herstel.

In memoires is het ziek zijn één van de standaardonderdelen van de kampbeschrijving geworden, en ziekte wordt in één adem genoemd met andere typische aspecten van het kampbestaan. Ziek zijn wordt beschreven als iets dat onontkoombaar was in een overvol, vies kamp als Westerbork. Details over ziektes zijn in de herinnering grotendeels verdwenen. ‘Ik ben in de winter van 1943 veel ziek geweest, vooral dysenterie en middenoorontsteking’, schrijft Ellen Eliel-Wallach kort, zonder dieper op deze perioden van ziekte in te gaan.⁵⁵⁹ Gretha Mouwes-Roozendaal beschrijft beknopt ‘Maar ik werd ziek, kreeg dysenterie met hoge koorts en moest naar het ziekenhuis in het kamp.’ Dit lijkt vooral van belang voor het verhaal omdat ze daar een verpleegster ontmoette, die later in Auschwitz haar ‘kampzusje’ werd.⁵⁶⁰ Sommige auteurs beschrijven het ziekenhuisbezoek in groter detail, maar dit betreft memoires waarin sowieso meer ruimte is voor Westerbork.⁵⁶¹ Voormalige artsen en verpleegkundigen hebben vanuit hun professionele hoedanigheid logischerwijs veel uitgebreidere herinneringen aan ziek zijn en het ziekenhuis.⁵⁶²

Ziekte zette de bestaande sekseverhoudingen op hun kop. Toen Dien Levie ziek werd, zag haar man Jacob zich gedwongen de zorg voor hun zoontje Jo Sander op zich te nemen. ‘op Jo wordt door een familie Bijstad op de barak gepast [als Jaap werkt, EM], Jaap verzorgt hem verder wat wasschen en eten betreft. Van wat het zwaarste is moet je het beste kiezen’, schrijft Dien in een brief aan familie.⁵⁶³ ‘Die Kleine musste in die Baracke meines Mannes umziehen’, herinnert Anny Sulzbach zich van toen zij ziek werd, terwijl Ellen Loeb vlak na de oorlog haar vader beklagt, die plots voor een zieke vrouw en dochter zorgen moest.⁵⁶⁴ Zieke kinderen gaven beide ouders grote kopzorgen. Julie Bial-Spitz beschrijft in 1950 hoe haar twee kindertjes de één na de ander ziek werden. ‘Toen begonnen ons de kinderziekten te bezoeken. (...) Radelozer werd ik toen achtereenvolgend Rode Hond, mazelen, waterpokken en toen een middenoorontsteking kwam opzetten, welke laatste drie maanden duurde.’⁵⁶⁵ Dien

---

⁵⁵⁹ Ellen Eliel Wallach, *Voor mijn kleindochters*, (Z.p.: Blurb Creative Publishing service 2007) 13.

⁵⁶⁰ Mouwes- Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1835, 12.

⁵⁶¹ Hacothen, *Zwijgende stenen*, 269-270, Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr 9056, 62-63.

⁵⁶² Ellen Loeb, ‘Dear Trudy, Dear Rudy’, in: Roger A. Ritvo, Diana M. Plotkin, *Sisters in Sorrow. Voices of Care in the Holocaust*, (Texas: A.M. University Press 1998) 107-127, 108-109, Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 48, Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 23, 27-31.

⁵⁶³ Brief van Dien Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁶⁴ Sulzbach, *Ein Deutsche Jugend*, 102, Loeb, ‘Dear Trudy’, 109, en Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr 6845, 59, die van baantje verwisselde toen zijn vrouw ziek was om bij de kinderen te kunnen zijn.

⁵⁶⁵ Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 15-16.

Levie kon eindelijk weer wat bijkomen. ‘Ik hoop nu binnenkort de wolletjes weer zoo’n beetje zelf te wasschen’, schrijft ze, ‘dat was mij wat wij allebei ziek.’⁵⁶⁶ Ook Gabriel Italie was naar van de zorgen om dochter Ida die kinderverlamming had opgelopen. Zo noteert hij in zijn dagboek ‘De zorg over Ida – naast het vreselijke verdriet over Paul [zoon die al op transport was gesteld EM], blijft mij overvallen.’⁵⁶⁷ Iedere dag schreef hij hoe het met haar ging.

Vrouwen ervoeren de zorg voor zieken niet alleen als moeizaam en zwaar. In Hilde Verdoner-Sluisers en Dien Levie’s brieven klinkt door hoe goed zij zich voelden als zij wat hadden kunnen regelen voor een ziek familielid of kennis. ‘Zoo maken wij elkaar het leven hier nog zeer gezellig en doordat men elkaar met allerlei helpt, kan men nog veel vreugde in het leven scheppen’, schrijft Hilde nadat ze haar man uitgebreid had verteld wat ze allemaal had gedaan voor tante Nette en tante Jetje in het ziekenhuis.⁵⁶⁸ Dien Levie schrijft kordaat ‘S. vind ik erg mager geworden. Heintjes heeft bronchitis, voor haar de pakjes nog hetzelfde adres.’⁵⁶⁹ Zorgen werd voor hen een omgangsstrategie; het sloot aan bij de verwachtingen die zij en anderen van zichzelf hadden, als ‘zorgende’ vrouw en als moeder. Het gaf vrouwen in de oorlog een houvast en na de oorlog was het onderdeel van hun opnieuw aangeklede identiteit.⁵⁷⁰ Mannen en vrouwen bezochten overigens samen zieke familieleden en vrienden.⁵⁷¹ Gabriel Italie schrijft hoe zijn vrouw Rose zich wat ontfermde over Lene Mainz, ‘die in het ziekenhuis ligt en erg apathisch is. Samen met Rose zocht ik haar op.’⁵⁷²

De behandeling van zieke en zwangere vrouwen was voor auteurs ten slotte één van de belangrijkste bewijzen van de beestachtigheid en misdadigheid van de Duitsers. Hier traden zij de (sekse)conventies met alle mogelijke voeten. ‘Vele vrouwen leven hier op de rand van zenuwuitputting, menige vrouw stort ineen, en komt in het ziekenhuis terecht om te worden opgekalefaterd. Voor hoe lang?’ vertrouwt Philip Mechanicus zijn dagboek toe.⁵⁷³ I.M.B. Gassmann-Baumann herinnert zich over haar werk in het ziekenhuis: ‘Ook vrouwen,

---

⁵⁶⁶ Brief van Dien Levie van 22 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁶⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 423, dagboekantekening van 11 november 1943.

⁵⁶⁸ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 11 januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888.

⁵⁶⁹ Brief van Dien Levie van 22 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁷⁰ Zie verder over de betekenis en rol van zorgen voor vrouwen paragraaf 3.8.2. Familie.

⁵⁷¹ Brief van Jeltje Frijda-Kalthof van 14 februari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 884, waar ze schrijft dat ze bezoek kreeg van mannen en van vrouwen. Brief van Maurits Acohen van 11 juni 1943, HCKW, RA 1478, waar hij schrijft over het op bezoek gaan bij mensen in het ziekenhuis.

⁵⁷² De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 410-411, dagboekantekening van 10 oktober 1943.

⁵⁷³ Mechanicus, *In dépôt*, 61, dagboekantekening van 28 juni 1943.

die hoogzwanger waren, werden ‘zurückgestellt’, mochten hun baby in het ziekenhuis krijgen en werden dan mét baby op transport gesteld.’⁵⁷⁴ Judica Mendels beschrijft de quarantaine bij aankomst: ‘Vrouwen zakten in elkaar van vermoeidheid en emotie en werden door verpleegsters weggedragen.’⁵⁷⁵

3.6.2. *Menstruatie en zwangerschap*

Enkele ervaringen in het kamp waren alleen aan vrouwen voorbehouden. Sommige vrouwen kwamen zwanger aan of werden dit in het kamp en moesten daar bevallen. Soms werden vrouwen gedwongen abortus te plegen. De maandelijkse stonden waren een extra belasting, geregeld verdwenen ze. Dit zorgde weer voor angsten over toekomstige onvruchtbaarheid. Verschillende historici wijzen op deze ‘extra’ ervaringen als bewijs voor de ‘dubbele benadeling’ die vrouwen in de kampen zouden hebben ondergaan.⁵⁷⁶ Maar in Westerbork werden seksebepaalde verwachtingspatronen juist ook gebruikt om de medewerking van mannen en vrouwen te verkrijgen. De ‘zwakkere sekse’ werd soms beter behandeld om zo de transporten zo rustig als mogelijk te laten verlopen; vrouwelijke s-gevallen werden alleen kortgeknipt, niet kaalgeschoren en met betrekking tot het nog te bespreken werk waren er verschillen in het voordeel van vrouwen.⁵⁷⁷ Voor zwangere vrouwen leek Westerbork zelfs een ‘aangenamere’ plek dan voor niet-zwangeren. Zij hoefden tijdens een groot gedeelte van hun zwangerschap niet te werken; de eerste maanden na de geboorte konden ze bij hun kind blijven en kregen ze – beiden – extra voeding.⁵⁷⁸ Birnbaum, hoofd van het weeshuis, schrijft hoe er een ‘Muttersaal’ was ingericht voor moeders met pasgeboren kinderen.⁵⁷⁹ In het

---

⁵⁷⁴ Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 18.

⁵⁷⁵ Mendels, ‘Schetsen’, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 126, 2.

⁵⁷⁶ Ofer, Weitzman, *Women in the Holocaust*, 10-11, over vrouwen die met kinderen worden vergast. Karay, ‘Women in the Forced Labourcamps’, 298, over problemen rondom zwangerschap, Na’ama Shik, ‘Weibliche Erfahrung in Auschwitz-Birkenau’, in: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht*, 103-122, 105, over zwangerschap en het uitblijven van menstruatie, Ellger, ‘Die Frauen-Aussenlager des KZ Neuengamme’, 172, over zwangerschap en de psychische belasting die dit vormde voor vrouwen, Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 219, over het uitblijven van de menstruatie in het *Frauenlager* in kamp Vught.

⁵⁷⁷ Dit in tegenstelling tot andere kampen. S-gevallen, zie 103. Over verschillen bij de toedeling van werk, zie paragraaf 3.7. Mannenwerk, vrouwenwerk? Mannen kregen meer fysiek werk dan vrouwen toegewezen. Vrouwen hoefden niet op appèl te staan of dienst te doen in de *Notbereitschaft* (NB). Ook hoefden vrouwen met kleine kinderen en baby’s niet te werken.

⁵⁷⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 17a, 96a. Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 19.

⁵⁷⁹ Birnbaum, verslag II, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 8.

ziekenhuis was er een aparte kraamafdeling.⁵⁸⁰ Belangrijk was ook dat gezinnen waarvan de vrouw meer dan zeven maanden zwanger was of korter dan anderhalve maand geleden was bevallen, *gesperrd* waren voor *Arbeitseinsatz*.⁵⁸¹

Maar deze ‘extra’ zorg was in zijn uitvoering zeer relatief. Vooral in het eerste half jaar stierven er (onnodig) zuigelingen.⁵⁸² In egodocumenten wordt hier herhaaldelijk melding van gemaakt. Dien Levie schrijft aan familie hoe zij op haar zaal kraamvrouwen zag binnenkomen. Het leverde gemengde gevoelens op. ‘Hier in de zaal liggen 8 kraamvrouwtjes, aardig is het als de kindertjes binnen worden gebracht om door de moeders gevoed te worden. Vreselijk om in Westerbork geboren te worden. Veel zuigelingen lijden aan ingewandstoornissen en sterven eraan. Jaap begrijpt niet hoe de mensen in dezen tijd kinderen laten geboren worden, dat zijn gekken zegt hij.’⁵⁸³ Mania Krell beschrijft in een brief aan vrienden hoeveel kinderen – geen pasgeborenen – van kennissen al gestorven waren, en Jetta Leget-Lezer, werkzaam in het ziekenhuis, herinnert zich kort na de oorlog: ‘Kleine kinderen stierven ten gevolge van voedingsstoornis, zonder dat iemand in staat was de arme kleine te helpen....’ Samen met collega’s stal ze melk, warmde dit op met Esbit en gaf het aan de baby’s. ‘Helaas was dit alles wat we konden doen en het was niet genoeg.’⁵⁸⁴ Zodra vrouwen met pasgeboren kinderen weer *transportfähig* werden beschouwd, liepen zij en hun gezinnen meer kans om op transport te worden gesteld dan echtparen zonder kinderen, zo geeft Ottenstein aan.⁵⁸⁵ Het paar zonder baby was immers makkelijker inzetbaar en ‘kostte’ de kampgemeenschap minder.

---

⁵⁸⁰ Keizer, *Danse macabre*, 79, en brief van Dien Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁸¹ Zeven maanden zwangerschap of meer tot enkele maanden na de geboorte gaf lange tijd bescherming van transport. De regels omtrent zwangere vrouwen en transport veranderden echter continu. Presser, *Ondergang, tweede helft*, 373. Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 17a, Cohen, verslag 4, NIOD, 244, inv.nr. 475, 12, Keizer, *Danse Macabre*, 79-80.

⁵⁸² Voor de statistiek aan de hand van ‘objectieve’ gegevens over kindersterfte in Westerbork, zie voetnoot 900, 205, zie ook Abuys, Mulder, *Genezen verklaard voor...*, 69, en De Jong, ‘De ondergang van het Nederlandsche jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493, 20, ‘Veel zorg gaven de zuigelingen.’ Pas in januari 1943 kon er ‘een enigszins behoorlijke plaats’ voor pasgeborenen worden gerealiseerd. De Jong schrijft dat in de maanden van juli tot en met november ongeveer tien zuigelingen waren overleden, wat voorkomen had kunnen worden als de (hygiënische) omstandigheden beter waren geweest.

⁵⁸³ Brief van Dien Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁸⁴ Brief van Mania Krell van 1 juni 1943, HCKW, RA 1095, Leget-Lezer, ‘Verhaal Netty’, HCKW, DO 828, inv.nr. 8596-01. ‘Esbit’ is een brandstof in de vorm van gedroogde blokjes. Vergelijk Keizer, *Danse macabre*, 80, 111, en Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 51.

⁵⁸⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 96a.

Zwangerschap wordt niet vaak vanuit de eigen beleving beschreven. Waarschijnlijk hebben maar weinig jonge moeders de gaskamers overleefd, maar ook zijn er in dit onderzoek geen brieven van heel jonge moeders of zwangere vrouwen. Misschien komt dit doordat jonge moeders meer bezig waren met het zorgen voor hun bijna- of pasgeborene en hun kostbare tijd niet besteedden aan het schrijven van brieven. Het kan ook toeval zijn. In enkele vroege memoires schrijven vrouwen wel over jong moederschap, een enkeling over zwangerschap zelf.

Nora Keizer beschrijft hoe ze ontdekte dat ze zwanger was van haar kersverse man. Het 'heuglijke' nieuws van de dokter kwam voor haar als een donderslag bij heldere hemel. 'Het is alsof ik mijn doodvonnis in handen houd', schrijft ze. 'Mijn kind mag niet in Westerbork geboren worden! In een kamp, zonder behoorlijk voedsel, zonder kleren, want waar zou je babygoed vandaan moeten krijgen? Zonder bed, zonder alles wat nodig is om een zo'n teer schepseltje te verzorgen.'⁵⁸⁶ Hoewel ze de dokter smeekte haar ervan af te helpen, wees hij dit resoluut en verontwaardigd van de hand; ze ging uiteindelijk zwanger op transport. Julie Bial-Spitz kwam met twee kinderen, een peuter en een baby, in het kamp aan. Uit haar schrijven blijkt waar het bij het hebben van een baby in Westerbork om draaide: altijd zorgen om voeding en ziekten. 'Ondertussen probeerde ik met veel kunst-en vliegwerk mijn baby, Tamar, te voeden, want wel kon men uitstekende flessenvoeding in het kamp krijgen, maar 's morgens waren de flesjes niet warm te krijgen en zo stierven vele van onze arme baby's door koude flessenvoeding, die hun darmpjes aantastten, waarna ze door een darmkwaal gesloopt werden. Bij mij lukte het, wonder boven wonder. Het kindje bleef leven.'⁵⁸⁷

Door Julie Bial-Spitz werd het leven met baby en kind als 'gewoon' beschouwd: zo was het en niet anders. Zij lijkt haar leven als jonge moeder niet zwaarder te hebben gevonden dan kampingezetenen zonder kinderen.⁵⁸⁸ Het is het perspectief van binnenuit, van de vrouw die het ondergaat of heeft ondergaan. Het perspectief van de buitenstaander is heel anders. De eigen ellende viel even in het niet bij de confrontatie met zwangere vrouwen en jonge moeders, zoals Dien Levie ervoer die haar toestand vergeleek met kraamvrouwen op haar ziekenzaal.⁵⁸⁹ Bovenal werden zwangere vrouwen en jonge moeders de belichaming van de onmenselijke behandeling door de Duitsers. 'Het ergste waren de zwangere vrouwen', haalde

---

⁵⁸⁶ Keizer, *Danse macabre*, 113, 111.

⁵⁸⁷ Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 15, en 16-19.

⁵⁸⁸ Vergelijk Sulzbach, *Ein Deutsche Jugend*, die ook met kleine kinderen het kamp binnenkwam, 97-98.

⁵⁸⁹ Brief van Dien Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

ik eerder Mirjam Bolle aan.⁵⁹⁰ En Werner Bloch herinnert zich hoe in zijn wagon zwangere vrouwen zaten, ‘zoals die van mij in de zevende maand.’⁵⁹¹ Het geeft een extra onheilspellende toon aan de rest van zijn beschrijving van het transport.

Vrouwen hadden ook te maken met hun maandelijks cyclus, of het uitblijven daarvan.⁵⁹² In maar weinig egodocumenten wordt over dit thema geschreven. Het kan zijn dat het een taboe was en is om over dit zeer intieme aspect van het vrouw-zijn te schrijven.⁵⁹³ Waxman concludeert echter dat toen ‘seks’ als thema opkwam in de geschiedschrijving van de Holocaust, juist vrouwgerelateerde onderwerpen zoals (het verlies van) menstruatie in memoires ingang vonden.⁵⁹⁴ Voor dit specifieke bronnencorpus gaat dit echter niet op. Onduidelijk blijft waarom de vrouwelijke auteurs zo weinig over (het verlies van) menstruatie schrijven. In enkele brieven vroegen vrouwen om maandverband. ‘Is dat bij jullie nog te krijgen: maandverband?’ vraagt Etty Hillesum aan een vriendin.⁵⁹⁵ Ook Erna Heymann-Heymans vroeg om ‘Monatebinden’, terwijl Dien Levie aangaf nog genoeg te hebben, al was dat wel ‘gauw stuk en zeer slecht.’⁵⁹⁶ Twee van deze vrouwen bewoonden betere barakken of een klein huisje. Mirjam Bolle, die in een grote doorgangsbarak woonde, schrijft: ‘Ik ben al die tijd dat ik hier ben, nog niet ongesteld geweest. De meesten niet.’⁵⁹⁷ ‘Men zegt dat er kamfer in het eten gedaan wordt’, voegt ze toe. Dit gerucht deed in meerdere kampen de ronde. Kamfer is een vergif dat de menstruatie zou verstoren. Hiermee werd het stoppen van de maandstonden in direct verband gebracht met de misdaden van de nazi’s. Er is nooit bewijs gevonden voor het waarheidsgehalte van het gerucht dat Mirjam Bolle ook maar half serieus

---

⁵⁹⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 144, dagboekbrief van 8 juli 1943. Vergelijk Willing, *Afdrukken van indrukken*, 38, dagboekantekening van 8 september 1943, waarin hij schrijft hoe er in zijn barak ‘3 zwangere vrouwen’ waren, ‘- een moeder met kind - een vader met 2 jongetjes, alle drama’s op zichzelf.’

⁵⁹¹ Werner Bloch, ‘Momenten’, 1983, HCKW, DO 190, inv.nr. 3270, 16.

⁵⁹² Hoeveel vrouwen daadwerkelijk ophielden met menstrueren in Westerbork is niet duidelijk; hier zijn geen harde gegevens over voorhanden.

⁵⁹³ Constanze Jaiser, ‘Sexualität und Gewalt in Zeugnissen Überlebenden’, in: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht*, 123-148, 143. Jaiser schrijft over een taboe op het beschrijven van seksueel geweld; blijkbaar werd hier in vroege getuigenissen meer en explicieter over geschreven dan in late getuigenissen en zijn niet alleen SS-ers de geweldplegers. Wellicht geldt ook een dergelijk taboe op beschrijvingen van veranderingen met betrekking tot de seksualiteit van het lichaam.

⁵⁹⁴ Waxman, *Writing the Holocaust*, 128-129.

⁵⁹⁵ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 654, brief van 1 juli 1943 aan Christine van Nooten.

⁵⁹⁶ Brief van Erna Heymann-Heymans van 11 mei 1943, HCKW, RA 750 en brief van Dien Levie van 13 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁵⁹⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 169, dagboekbrief van 25 augustus 1943.

leek aan te halen, maar toch geeft het aan hoe vrouwen zich in hun vrouw-zijn voelden aangevallen.

Elie Cohen, arts in Westerbork, beschrijft als enige man in zijn net naoorlogse verslag hoe vrouwen op spreekuur kwamen en klaagden over het uitblijven van de maandstonden, wat hij weet aan de invloed van heftige emoties. Op de dag van transport menstrueerden deze vrouwen vaak plots weer. Het waren volgens hem voornamelijk vrouwen in de grote doorgangsbarakken die niet menstrueerden.⁵⁹⁸ Cohen lijkt hiermee vooral te willen laten zien wat de stressvolle omstandigheden – door de Duitsers veroorzaakt – voor invloed konden hebben. Iets dat ook Ina Soep aangeeft in haar herinneringen. Zij beschrijft hoe ze in het ziekenhuis met andere vrouwen over ‘typische vrouwenzaken, zoals menstruatie’ kwam te praten. Ina stopte met menstrueren op de dag dat ze in Westerbork aankwam en begon weer op de dag dat ze in Nederland terugkeerde. ‘Misschien heeft het te maken met zenuwen of met angst, of misschien is het een manier van moeder natuur om ons te beschermen. Ik weet het niet.’ Griezellig vond ze het wel.⁵⁹⁹

3.7. MANNENWERK, VROUWENWERK?

Op 17 december 1943 noteert Philip Mechanicus een decreet tegen ‘arbeidschuwe’ vrouwen in zijn dagboek. Bij ‘niet-uitvoering van opgedragen werkzaamheden’ zouden er strafmaatregelen volgen, onder andere extra werk na werktijd en op vrije dagen. ‘Bij herhaalde waarschuwing of dienstweigering’ konden er strengere maatregelen volgen, zoals overplaatsing naar barak 67, ‘eventueel met familieleden.’⁶⁰⁰ Mechanicus beschrijft hoe vrouwen ‘om het minste of geringste’ van het werk wegbleven en ‘*dienstfrei*’ briefjes bij artsen aanvroegen. ‘Begrijpelijk’, meent hij, aangezien een groot deel nog nooit had gewerkt ‘in de eigenlijke zin van het woord.’ Hij voegt toe: ‘Velen hebben ook niet de krachten, die voor het werk vereist worden, zij gaan veelal gebukt onder de zorgen voor haar gezin, haar verwaarloosde kinderen, komen nachtrust tekort, zijn overstuur; anderen onttrekken zich aan het werk omdat zij een aangeboren luiheid hebben en de spiegel als het centrum van hun belangstelling kennen en wenden ziekte voor. De welopgevoede vrouw, met zin voor

---

⁵⁹⁸ Cohen, verslag, nr. 4, NIOD, 250d, inv.nr. 475, 2-3.

⁵⁹⁹ Soep, Polak, *Tussen de barakken*, 102. Ook Hanemann-Kelemen beschrijft hoe veel vrouwen al in Westerbork niet meer menstrueerden. Zij zelf werd met een injectie weer ongesteld. Hanemann-Kelemen, ‘Bergen Belsen’, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 52. Shulamith Garbasz-Zimet werd pas voor het eerst ongesteld toen de oorlog voorbij was. Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust Years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 2.

⁶⁰⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 235, dagboekantekening van 17 december 1943.

maatschappelijke verhoudingen slaat er zich het best het moedigst doorheen.’⁶⁰¹

In die paar begeleidende zinnen zit een heel arsenaal aan opvattingen over vrouwen verborgen. Vrouwen werkten niet, vrouwen zorgden voor het gezin, vrouwen waren niet zo sterk en emotioneel, sommige waren lui en gericht op hun uiterlijk, al waren er ook welopgevoede vrouwen die zich er doorheen sloegen voor familie en gezin. Het decreet werpt licht op wat het betekende voor vrouwen om plots zes dagen in de week te moeten gaan werken, waar voorheen veel, vooral getrouwde vrouwen (lang) niet hadden gewerkt. Voor mannen was werken daarentegen gewoon, zodat Werner Löwenhardt in zijn memoires schrijft: ‘Het was een soort normaal abnormaal gebeuren, niet te vergelijken met een gevangenis. Wij waren vrij en gingen ‘gewoon’ werken. Bij het bureau voor statistiek was het net alsof ik voor een multinational werkte.’⁶⁰²

Toch wordt door maar weinig vrouwen geschreven over een overgang of verschil met vroeger. Misschien verbaasde het niet dat ook zij moesten werken, verwachtte men dit zelfs van de Duitsers.⁶⁰³ ‘Na al die jaren heb ik mijn oude werk – jeugdzorg – weer opgevat’, schrijft Nel van Baren in haar brief, ‘ik heb het nu nog niet verleerd en vind het altijd nog prettig werk.’⁶⁰⁴ Judica Mendels was minder positief. Ze schrijft aan vrienden: ‘Ik leef als een werkende vrouw, die voor zichzelf zorgen moet.’⁶⁰⁵ Het was Judica die het gedicht ‘De vrouw in het concentratiekamp’ bewaarde waarin een dag uit het leven van een vrouw werd gevolgd, met nadruk op de dubbele last van werken voor de Duitsers én voor het gezin. Maar deze ‘dubbele last’ wordt vooral door mannen óver vrouwen beschreven. Zo tekent Mechanicus op: ‘Vrouwen martelen zich af in de verdeling van hun tijd tussen haar werk, in het metaal-, textiel- of ander bedrijf, het bekokstoven van haar armelijke huishoudentje, en het nalopen van hun zieke man en kinderen.’⁶⁰⁶

---

⁶⁰¹ Mechanicus, *In dépôt*, 235, dagboek aantekening van 17 december 1943.

⁶⁰² Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 82.

⁶⁰³ Ook Esther Captain ondervond in haar onderzoek naar dagboeken en memoires van Indische kampgevangenen dat vrouwen (in dagboeken) niet lang stilstonden ‘bij het feit dat zij werkzaamheden op zich moesten nemen die voorheen door mannen werden uitgevoerd. Na de aanvankelijke schok, leken zij de doorbraak in het traditionele rollenpatroon voor kennisgeving te hebben aangenomen.’ Captain, *Achter het kawat*, 346. Mannen en vrouwen bevonden zich in Nederlands-Indië echter wel in aparte kampen.

⁶⁰⁴ Brief van Nel van Baren van 2 maart 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 884, brieven van familie Frijda en Van Baren. Nel was getrouwd en had kleine kinderen.

⁶⁰⁵ Brief van Judica Mendels van 4 januari 1945, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

⁶⁰⁶ Mechanicus, *In dépôt*, 235, dagboek aantekening van 17 december 1943, zie ook 218, dagboek aantekening van 30 november 1943.

De organisatie van Westerbork was ingedeeld in twaalf *Dienstbereiche*: strak hiërarchisch ingedeelde dienstafdelingen die ieder voor zich een deel van de organisatie op zich namen, elk met een eigen leider en plaatsvervanger. De twaalf *Dienstbereiche* waren de Lagerkommandantur, administratie, Ordedienst, medische dienst, binnendienst, buitendienst, werkplaatsen I, werkplaatsen II, keuken, voorzorg, vrouwendienst en de industrie (deze laatste werd officieel ingesteld in augustus 1943).⁶⁰⁷ *Dienstleiter* waren mannen, behalve bij het elfde *Dienstbereich*, de *Frauendienst*, dat werd geleid door Frau Moses. Onder de *Frauendienst* viel het traditionele ‘vrouwen’ werk: ‘Kartoffelkuche, Nähstube, Reinigungsdienste, Heimarbeit-angegliedert der Nähstube, Heidelager, Haushilfen beim arischen Personal’, en het ‘Wäschemagazin.’⁶⁰⁸ Zonder *Vitamine R* of speciale vaardigheden werden vrouwen bij aankomst aan het aardappelschillen gezet, terwijl mannen fysiek werk kregen toegewezen, in de buitendienst of industrie.⁶⁰⁹ Had men wel invloed dan waren er meer mogelijkheden. Zo kreeg Mirjam Bolle ‘door een relatie van Jenny een baantje als helpster van de secretaresse bij de administratie van de school’ en had Elie Cohen voordeel van zijn beroep als arts.⁶¹⁰ Overigens werd van dit sekseonderscheid meteen afgeweken, als dit (economisch) voordeel bracht. Vrouwen en mannen werden beide ingezet voor de oogst.⁶¹¹ Op appel staan, maximaal

---

⁶⁰⁷ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 306-327, 397. Later, in de zomer van 1944, werden de *Dienstbereiche* verminderd naar zes, 308. De dienstgroepen waren aan verandering onderhevig, sommige meer dan anderen. Zo breidde de industrie zich in de loop van 1944 uit. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 26, verdere maatregelen ter ‘verhoging der arbeidsprestaties’, die werden genomen in de zomer van 1944, ook schrijft Ottenstein over de uitbreiding van het werkbureau.

⁶⁰⁸ ‘Jahresbericht des Frauendienstes D.B. II.’, NIOD, 250i, inv.nr. 818. Onder de *Arbeitsgruppen* van deze dienst vielen ook de school, de kleuterklas, de barakkenleidsters, binnen- en hulpdiensten voor doorgangsbarakken, Voorzorg, waar men onder meer kleding kon krijgen, de apotheek en de ontluizing. Zie ‘Arbeitsgruppen der Frauendienste’, NIOD, 250i, inv.nr. 819, Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 36.

⁶⁰⁹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 349, ‘vooral aardappel schillen’, in de *Frauendienst*. Vergelijkbaar citaat in de brief gedateerd 28 mei 1943 van Lehman Engelder, NIOD, 250i, inv.nr. 882, zie verder: Sally Meijer, verslag, 17 april 1945, HCKW, RA 1693, ‘Op het arbeidsbureau werd mijn vrouw ingedeeld in de aardappelkeuken voor het schillen van aardappelen; ik werd ingedeeld bij de houtgroep’, Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 157, dagboekbrief van 21 juli 1943, De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, dagboek aantekening van 8 oktober 1943, over zijn baantje als straatveger.

⁶¹⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 157, dagboekbrief van 21 juli 1943. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 16. Vergelijk Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15, Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 109, Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 7.

⁶¹¹ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 156, dagboekbrief van 21 juli 1943.

een kwartier, was voorbehouden aan bepaalde dienstgroepen; de *Frauendienst* was er vrij van, net als de keuken, de gezondheidsdienst, het onderwijs en de Voorzorg.⁶¹² Ook hoefden vrouwen als zij dat niet wilden geen dienst te doen in de NB, de *Notbereitschaft*, die de ordedienst – ordebewakers – ondersteunde bij vertrekkende transporten.⁶¹³ Zieken, kinderen onder de vijftien, mannen en vrouwen boven de vijfenzestig, zwangere vrouwen en moeders met kleine kinderen waren van de arbeidsplicht vrijgesteld.⁶¹⁴ Werktijden waren lang, maar niet ongewoon voor de tijd. Gemiddeld werd 10 uur op een dag gewerkt, met één lunchpauze, 6 dagen lang. Dat kwam neer op een werkweek van gemiddeld 60 uur, al konden werktijden per *Dienstbereich* verschillen.⁶¹⁵

Bovenal meenden kampingezetenen dat goed werk uitstel van transport kon betekenen; iedereen in het kamp probeerde dus een goed baantje te krijgen. De wens was hier vader der gedachte. Alleen een plek op één van de lijsten van *Zurückgestellte* gaf immers een officiële *Sperre* en bood uitstel van transport. Slechts in enkele gevallen gaf werk direct toegang tot een *Sperre*, vaak via ‘Vitamine R’, relaties met personen van invloed.⁶¹⁶ Getrouwde vrouwen werden, naar analogie van het dominante kostwinnersmodel, op de *Sperre* van hun man gezet.

---

⁶¹² ‘Lagerbefehl 14’, 11 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 106, ‘Lagerbefehl 15’, 15 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 106.

⁶¹³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 29-30.

⁶¹⁴ ‘Lagerbefehl 39’, van 7 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 110, ‘Naast de mannen worden alle vrouwen ingezet.’ ‘Kampingezetenen, welke ouder als 65 jaar zijn of door precies omschreven medische bevindingen als totaal ongeschikt om te werken worden verklaard, worden niet voor werk ingedeeld.’ Kinderen van 2 tot 14 jaar werden verzorgd door de ‘Kindergarten’ of moesten naar school, als deze functioneerde. Zie specifiek voor bronverwijzing voetnoot 1017, 227, en paragraaf 4.6.1. Het onderwijs in Westerbork. ‘Lagerbefehl 40’, 14 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 110, over de verzorging der jeugd. Zie ‘Lagerbefehl 68’, 3 maart 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 117, voor regelingen met betrekking tot zwangere vrouwen en/of zogende moeders. De regelingen waren echter aan (veel) verandering onderhevig. Zie Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 17a.

⁶¹⁵ Zo draaiden artsen en verpleegkundigen in het ziekenhuis ook nachtdiensten. Over werktijden: ‘Lagerbefehl 12’ van 5 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 106, over een werkdag van 9 en ½ uur, en, ‘Lagerbefehl 69’, van 6 maart 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 117 over een werkdag van 10 ½ uur. Werk in de industrie kon ook verschillen. Brief van Meta Loeb van 1943 (geen datum), HCKW, RA 1012, ‘Ik sorteer oude batterijen, begin een week om 7-1 en de andere 1-7.’

⁶¹⁶ Officieel moest je voor je kon gaan werken in Westerbork een ‘Z’ van *Zurückgestellt* op je *Lagerkarte* hebben staan. Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 163, aantekening van 25 juli 1943. Oudkampingezetenen voelden zich door hun plek op de *Stammliste* en hun belangrijke banen in de organisatie van het kamp veilig en het was vooral deze aanblik die nieuwkomers het idee gaf dat het hebben van een goed baantje automatisch gelijk stond aan uitstel en misschien zelfs afstel van transport. Maar een plek op de *Stammliste* was lange tijd alleen voorbehouden aan *Altekampeinsassen*, later, na 1943 pas, aan nieuwkomers en bood nooit de zekerheid die velen eraan toekenden.

Hoe diep geworteld het idee was dat het hebben van een goed baantje direct verbonden was met uitstel van transport blijkt uit enkele brieven. Zo schrijft Jo van Oosten-Jakobs: ‘Ik moet er zelf voor werken om te blijven. Andere vrouwen blijven op het werk van de man.’⁶¹⁷ En Dien Levie schrijft aan haar ouders: ‘Wij hopen hier te blijven, doch zeker zijn we daar nooit van, ondanks Jaap hier werkt.’⁶¹⁸ Dubbele zekerheid was beter dan geen enkele en zodoende probeerden ook getrouwde vrouwen aan een goed baantje te komen.

Brieven en dagboeken geven inzicht in het dagelijkse werkritme. ‘Nu, lieve Wil, moet ik weer doorwerken, het schafthalfuurtje is om’, eindigt Margot Willing haar brief aan stiefdochter Wil.⁶¹⁹ Kampingezetenen berichtten of ze nog werkten, waar en hoe het hen afging. ‘We werken nog steeds’, schrijft Mary Kwieser, ‘Mary werkt nu tijdelijk niet in het weeshuis, maar is toch bij de kinderverzorging gebleven’, schrijft man Henri.⁶²⁰ Alfred Goldsteen bericht zijn vrouw: ‘Nog steeds alles wel. Ik werk heel prettig, krijg (voor dit soort werk) ½ L. melk p.d.’⁶²¹ De vele wisselingen in werk werden precies beschreven. Mirjam Bolle werkte in de buitendienst, als hulpje van een secretaresse, moest weer terug in de buitendienst, maar wist via een relatie daar weer uit te komen, om ten slotte terug te keren op haar oude plek. Gabriel Italie werkte zich op van straatveger tot docent op de Westerborkse school, maar moest ook in de batterijen werken.⁶²² Voor veel oudere mensen waren de lange werkdagen erg zwaar, zoals blijkt uit een brief van Meta Loeb. ‘Ik werk op het oog en bl. halve dagen, het was me te zwaar geworden 10 uren.’⁶²³

In memoires is de directe routine van het werk logischerwijs verdwenen. Toch wordt er nog steeds veel over het werk geschreven. Zinloos werk versmalt in de herinnering tot één, lange bezigheid. Het uit elkaar halen van batterijen is hiervan een voorbeeld, net als het slopen van vliegtuigonderdelen. Alexander Roseboom herinnert zich zijn werk als ‘nutteloze

---

⁶¹⁷ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 181, brief van 13 juni 1943 van Jo van Oosten-Jakobs.

⁶¹⁸ Brief van Dien Levie van 24 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891. Vergelijk brief van Henri Kwieser van 27 juni 1943, HCKW, RA 1426. Ook auteurs in memoires menen dit vaak, bijvoorbeeld Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 110.

⁶¹⁹ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 55, brief van 9 oktober 1943 van Margot Willing.

⁶²⁰ Brief van Mary Kwieser van 8 september 1943, van Henri Kwieser van 26 oktober 1943, HCKW, RA 1426.

⁶²¹ Brief van Alfred Goldsteen van 7 juli 1944, HCKW, RA 1016.

⁶²² Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 156, 157, dagboekbrief van 21 juli 1943, 167, dagboekbrief van 25 augustus 1943, De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, dagboek aantekening van 8 oktober 1943, 480, 10 augustus 1944 over batterijen. Vergelijk brieven van Hans Goudsmit van 27 en 30 juli 1944 en 3 augustus 1944, HCKW, RA 1691, over batterijenwerk.

⁶²³ Brief van Meta Loeb van 9 maart 1944, HCKW, RA 1012.

geestdodende arbeid in smerige barakken of ongewoon zwaar werk.⁶²⁴ Werk dat door een individu als zeer zinvol werd ervaren, blijft in memoires een grote rol spelen, zeker als het ook nog van invloed is geweest op de naoorlogse beroepskeuze of voortvloeide uit het leven van voor de oorlog. Werner Löwenhardts werk als kamptekenaar sproot direct voort uit zijn vooroorlogse werk als illustrator.⁶²⁵ Verschillende artsen en verpleegkundigen herinneren zich uitvoerig wat het betekende een medisch beroep uit te oefenen in een kamp.⁶²⁶

Werk bracht regelmaat en orde in het onzekere kampbestaan. In brieven en dagboeken uiten auteurs de directe bevrediging van een zinvolle dagbesteding, terwijl goed en nuttig werk in memoires één van de weinige dingen is waar men positief op terugkijkt. Bepaald werk gaf lichamelijk voordeel, zoals in de batterijen waarvoor je extra melkrantsoen kreeg, of werk waarbij je makkelijk wat extra eten kon ‘organiseren’, zoals bij het aardappelen rooien.⁶²⁷ Bovenal bood werk een psychisch voordeel. Het gaf richting aan de dag, leidde af van vervelender zaken, en gaf, vooral als het inhoudelijk werk betrof, voldoening. ‘Mijn werk is prettig en neemt mij heelemaal in beslag’, schrijft Lotte van Praag in een brief.⁶²⁸ Alice van Cleeff-van Praag schrijft hoe het werk in het ziekenhuis ‘gelukkig al onze tijd en gedachten op eischt.’ ‘Mijn werk is prettig, en geeft voldoening.’⁶²⁹ Margaretha Meijer-Cohen werkte bij de revue ‘als decoratieschilder en toneelbouwer. Prettig werk.’⁶³⁰ Ook minder inhoudelijk werk kon de geest bezig houden en zo bleven vervelende gedachten op afstand. ‘Vele luieren liever den tijd die zij hier door moeten brengen, in plaats van door aangenaam door te werken den tijd te korten en hun moeilijkheden op een achtergrond te schuiven’, schrijft Willem

---

⁶²⁴ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469.

⁶²⁵ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*.

⁶²⁶ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 16, over hoe hij vanwege zijn beroep niet meteen werd doorgestuurd, 18-20 over zijn moeilijke werk als transportarts, Loeb, ‘Dear Trudy’, 109, waar ze beschrijft hoe ze als zestienjarige in het diepe werd gegooid toen ze een baantje als verpleegster wist te krijgen in het ziekenhuis in Westerbork en wat dit voor haar toekomst betekende, 125, waar beschreven staat hoe Ellen Loeb na de oorlog arts werd.

⁶²⁷ Alfred Goldsteen kreeg extra melk omdat hij in de batterijen werkte. Brief van 7 juli 1944, HCKW, RA 1016. Aardappelen organiseren bij het rooien, Braaf, ‘Dagboek van S.J. Braaf’, net naoorlogs, NIOD, 250i, inv.nr. 496, 6. Inge Gassmann-Baumann werkte bij de posterij waar de pakjes binnenkwamen en ‘organiseerde’ ook makkelijk wat extra’s. Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 15.

⁶²⁸ Brief van Charlotte van Praag, ongedateerd, waarschijnlijk mei 1943, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-03.

⁶²⁹ Brieven van Alice van Cleeff-van Praag van 30 november 1943, HCKW, DO 627, inv.nr. 7353-02, en brief van voorjaar/vriegie zomer 1944, HCKW, Do 627, inv.nr. 7353-12.

⁶³⁰ Brief van Margaretha Meijer-Cohen, brief van 17 oktober 1943, aan familie thuis, HCKW, RA 1426.

Willing in zijn dagboek.⁶³¹ Even verderop noteert hij: ‘Toch zijn we blij naar de Industrie te kunnen gaan want daar hebben we vrijheid en afleiding.’⁶³² Onder het aardappel schillen werd menig kamplied geboren, schrijft Hans Ottenstein, en ook Johanna Schroot-Polak memoreert de aangename onderonsjes die zij bij dat werk had.⁶³³ ‘Maar het allerbelangrijkste was’, concludeert Werner Löwenhardt ‘dat het werk was, iets om mee bezig te zijn.’⁶³⁴

Op één punt is er in de wijze waarop werk als omgangsstrategie fungeerde een verschil tussen mannen en vrouwen. Dit verschil heeft te maken met de deels andere betekenis die werk maatschappelijk gezien voor beide seksen had. Het hebben van goed, betaald werk was voor de identiteit van mannen van groter belang dan voor vrouwen. Historicus John Tosh beschrijft hoe vanaf de negentiende eeuw mannelijkheid steeds meer werd gevangen in termen van betaald, productief werk, ook omdat vrouwen van dit productieproces werden uitgesloten. Een ‘echte’ man had betaald werk en kon zo voor zijn gezin zorgen.⁶³⁵ Ook de mannen in Westerbork leefden en handelden vanuit deze aanname. Zinnig werk was productief werk, en paste bij de eigen status. Voor mannen lijkt de sociale degradatie met betrekking tot werk erger te zijn geweest dan voor vrouwen.

Zo schrijft docent oude talen Gabriel Italie op 8 oktober 1943: ‘Intussen kreeg ik diezelfde Zondag een aanstelling bij de ‘allgemeine Lagerreinigung.’ Nadat ik eerst nauwkeurig ondervraagd was omtrent mijn bevoegdheden en bekwaamheden (of ik moderne talen sprak, of ik kon typen e.d.).’⁶³⁶ En: ‘Op Dinsdag 5 Oct. Heb ik een aanstelling gekregen als ... straatveger.’⁶³⁷ Mannen die geen vast werk hadden, schrijft Mechanicus ‘slenteren

---

⁶³¹ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 23, dagboek aantekening van eind augustus 1943.

⁶³² *Ibid.*, 34.

⁶³³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 36, Schroot-Polak, ‘Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

⁶³⁴ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 79.

⁶³⁵ John Tosh, ‘Masculinities in an Industrializing Society: Britain 1800-1914’, in: *Journal of British Studies* 44 (2005) April, 330-342, 331, ‘Yet on a long view the nineteenth century was clearly pivotal in entrenching an entrepreneurial, individualistic masculinity, organized around a punishing work ethic, a compensating validation of the home, and a restraint on physical aggression’, 332, ‘In the middle class, (...), masculinity was more firmly locked than ever into a notion of paid, productive work, as wives were excluded from contributing to the business.’ Een generatie later, schrijft Tosh, gebeurde hetzelfde bij de arbeidersklasse. Hoewel Tosh hier over Engeland schrijft, zijn soortgelijke ontwikkelingen in verschillende West-Europese landen zichtbaar.

⁶³⁶ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, dagboek aantekening van 8 oktober 1943.

⁶³⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, 10 oktober 1943. Salomon Gotlib leek vooral moeite te hebben met de positie van afhankelijkheid die het niet meer kunnen bestieren van een eigen inkomen met zich meebracht. Hij vroeg in een brief zijn kinderen sigaretten te kopen, ‘je betaald maar wat het kost, je weet wel

verveeld door het kamp, in verfromfaaide kleren, met afgezakte gelaatstrekken.⁶³⁸ In de memoires van enkele mannen vormt hun ‘loopbaan’ de rode draad van hun (levens)verhaal. Helmut Mainz’ herinneringen zijn geordend aan de hand van de ontwikkelingen in zijn carrière. Hij begint met de tergend langzame aftakeling van zijn bedrijf, daarna beschrijft hij de zoektocht naar een nieuwe baan, die hem vervolgens werd ontnomen toen hij een oproep voor Westerbork kreeg. Daar begon de zoektocht van voren af aan. Het gaf Mainz duidelijk voldoening hoe hij de Duitsers lange tijd wist te bedotten door met zijn bedrijf onder een andere naam verder te gaan.⁶³⁹ Ook in Philip Dwingers memoires is zijn carrière – in het onderwijs, ook in Westerbork – een belangrijk leidmotief.⁶⁴⁰ Kruskal schrijft hoe hij in Westerbork zelfs ‘according to the circumstances, a gratifying field of work, service and contribution’ had gevonden.⁶⁴¹ Bij mannen die een belangrijke functie hadden in het kamp, staan hun – vroege – memoires in het teken van de beschrijving en ontwikkeling van dat werk.⁶⁴²

---

waarvan. [wellicht had hij wat geld opzij gelegd EM] Jullie mogen er geen cent voor uitgeven want dat is absoluut niet nodig dat weet je wel.’ Brief van Salomon Gotlib, oktober 1942, JHM, Doc. 00000984.

⁶³⁸ Mechanicus, *Ik woon, zoals je weet, drie hoog*, 44, brief van 5 november 1943 aan ex-vrouw Annie.

⁶³⁹ Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr 6845, 2-3, over zijn vlucht naar Nederland en het weer opbouwen van zijn bedrijf, 19, over de opheffing van het bedrijf, 27, over zinvol werk bij het Zwitsers consulaat, 50-51, over de eerste dagen in Westerbork, eerst in de buitendienst, dan als zaalleider, 52, ‘promotie’ naar een administratieve functie als referent voor de *Palestina-Austausch*.

⁶⁴⁰ Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr 9056, 63, 65.

⁶⁴¹ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 18. Vergelijk Hacoen, *Zwijgende stenen*, die schrijft hoe werk een gevoel van ‘kracht, een hoge moraal’ gaf in tegenstelling tot diegenen die werkloos zaten te wachten.

⁶⁴² Zoals bij Kurt Schlesinger, die *Oberdienstleiter* was, Schlesinger, twee verslagen, NIOD, 250i, inv.nr. 494, Herman Anspacher, werkzaam bij de OD, NIOD, 250i, inv.nr. 494. Ook Ottenstein, leider van de *Antragstelle*, besteedde een groot deel van zijn verslag aan zijn werk. Hij schreef dit in opdracht van het toenmalige RIOD. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510. Hoezeer de wijze van schrijven van mannen en vrouwen wordt bepaald door de (sekse)rollen die zij in de samenleving (gedwongen) aannemen, tonen de niet in het bronnencorpus opgenomen memoires van Gertrude van Tijn-Cohn aan. Zij had een invloedrijke positie in het Comité voor Joodsche Vluchtelingen en later in de Joodse Raad. Haar naoorlogse memoires (net als Ottenstein in opdracht geschreven) staan zoals bij mannen in soortgelijke posities in het teken van de beschrijving en ontwikkeling van haar belangrijke werk. G. van Tijn-Cohn, ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 - juni 1944’, NIOD, 244, inv.nr. 571. Verschillen in wijzen van schrijven zijn vooral (sekse)geconstrueerde verschillen, geen biologische.

Alleen mannen gebruiken een term als promotie met betrekking tot het werk in Westerbork.⁶⁴³ Ottenstein verhaalt in zijn verslag uitgebreid over zijn sociale stijging, al beseft hij de relatieve waarde ervan. ‘Toen op een kantoor (Dr. Wachtel) een kracht gezocht werd, trachtte ik daar geplaatst te worden; ik slaagde - en maakte zo mijn eerste promotie in het kampeven.’⁶⁴⁴ Maar ‘goed’ en ‘nuttig’ werk was niet alleen werk waarin men carrière kon maken. Het was vooral werk waarmee de familie en zichzelf beschermd kon worden.⁶⁴⁵ Hoewel opluchting de voornaamste emotie was als men éénmaal werk had gevonden, hadden mannen tegelijkertijd moeite met de morele dilemma’s waarmee het werk vaker dan niet gepaard ging. Het hebben van een goed baantje voelde immers haast synoniem aan het jezelf compromitteren. S. van den Bergh beschrijft wat het met hem deed al die mensen voor hem te zien die bij hem op de registratie kwamen voor inlichtingen, ‘honderden vragen van bekleemde, bange mensen, van mannen en vrouwen die nog wilden vechten voor hun leven, hier in de rattenval van Westerbork, lange rijen van verdoolden en verlorenen, die niet te helpen waren.’⁶⁴⁶ Helmut Mainz gaf zijn veiligere baan zelfs op, omdat hij zich er niet langer prettig bij voelde.⁶⁴⁷

Het is niet zo dat sociale degradatie aan vrouwen voorbij ging. Zeker jonge vrouwen die voor Westerbork in het arbeidsproces participeerden, uitten hun afschuw hierover.⁶⁴⁸ Maar vrouwen leken vooral voldoening te vinden in werk dat in de lijn lag van de verwachtingen die de maatschappij van hen als vrouw had, met nadruk op hun ‘vrouwelijke’ kwaliteiten, zoals zorgen. ‘Ik ben zielstevreden, Maria’, schrijft Etty Hillesum aan een vriendin, ‘ik heb

---

⁶⁴³ Vergelijk Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens in Theresienstadt’, 215.

⁶⁴⁴ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 47.

⁶⁴⁵ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 110, ‘Mijn vrouw en ik waren gelukkig dat ik het baantje had gekregen. Wij begrepen dat zorgen voor onszelf voorlopig van de baan waren.’

⁶⁴⁶ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 109-110.

⁶⁴⁷ Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr 6845, 55, Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 7, waar hij schrijft het geluk te hebben onder zijn ‘onprettige werk’ bij de registratie uit te komen.

⁶⁴⁸ Mendels, ‘Flitsen uit Westerbork’, IISG, archief Mendels Stokvis, inv.nr. 126, ‘Professoren zitten 10 uur per dag zilverpapier van vetpapier af te trekken. Een meester in de rechten is stoker en een lerares fungeert als schoonmaakster en boent w.c.’s.’ Vergelijk Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 156, dagboekbrief van 21 juli 1943: ‘De mannen [van de buitendienst EM] moesten die ochtend plaggen dragen en het was een bespottelijk gezicht, als je ze tegenkwam, ieder met een plag als een aktetas onder hun arm, in slentergang. Maar het beroerde van dit alles is, als je bedenkt, hoe nuttig werk deze mensen allemaal vroeger verricht hadden en hoe ze nu hier rondliepen’, en 165 over verpaupering van mannen en vrouwen, 183-184, over sociale degradatie van de joden in het algemeen.

vandaag 4 ziekenbarakken gekregen, één grote en drie kleine; ik moet daar nagaan of de mensen levensmiddelen of bagage uit het achterland nodig hebben.’⁶⁴⁹ Judica Mendels’ tevredenheid had veel te maken met het nuttige werk dat zij in het weeshuis verrichtte. ‘J werkt nu als leidster van de jongenszaal van het weeshuis. 26 Knapen van 6-16 jaar. ’s Avonds zorg ik, dat ze van top tot teen gewasschen in bed komen, en geen één gaat meer aan tafel met ongewasschen handen of slordige kuif. Het is fijn werk en J. probeert echt een goede moeder te zijn.’⁶⁵⁰ Hájková beschrijft soortgelijke bevindingen met betrekking tot de vrouwen in Theresienstadt.⁶⁵¹ Ook vrouwen schrijven ten slotte over de (morele) dilemma’s van werken in een kamp. Zo herinneren verpleegkundigen zich de nutteloosheid van hun werk. Zodra een patiënt beter was, kon deze meteen weer op transport en was al hun harde werk voor niets geweest.⁶⁵²

3.8. NA HET WERK

Na het werk hadden de kampingezetenen eindelijk tijd voor zichzelf, hun familie en vriendenkring. Hoe zij deze tijd invulden, werd voor een belangrijk deel bepaald door de specifieke sociale en culturele achtergrond die zij hadden, al zullen individuele voorkeuren ook een rol hebben gespeeld. De burgerlijke Gertrud Hanemann-Kelemen speelde bridgepartijen met vrienden, ‘Nette Abenden’, zoals ze ze noemde.⁶⁵³ Journalist Philip Mechanicus nam graag een boek ter hand. Welke rol speelde de sekse van een persoon bij de invulling, beleving van en reflectie op de vrije tijd? Mannen en vrouwen hadden verschillende interesses, maar het is vooral in de gezamenlijke vrijetijdsbesteding dat verschillen zich manifesteren. Het doel van een onderonsje met vrienden, een gezamenlijke maaltijd met

---

⁶⁴⁹ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 643, brief midden juni 1943.

⁶⁵⁰ Brieven van Judica Mendels van 11 april 1944 en 12 april 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198. Vergelijk brief van Clara Asscher-Pinkhof van 22 december 1943 en 24 augustus 1943 aan familie, HCKW, DO 593, inv.nr. 7006-01-02. In haar brieven beschrijft Clara hoe gelukkig ze is met kinderen te kunnen werken. ‘Nu zijn mij talloze kinderen gegeven, en een geluk, dat met tranen gekocht is’, schrijft ze hierover, in het volle besef dat haar werk van vreselijke omstandigheden afhankelijk was. In memoires: Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 6-9, over de weeshuiskinderen die zij verzorgde.

⁶⁵¹ Hájková, ‘Strukturen weiblichen Verhaltens’, 208, werk als zuster of in het verpleeghuis ‘absorbierte die Frauen gaenzlich’, 215.

⁶⁵² Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 18, Auerbach-Polak e.a., *Bewogen Stilte*, 48.

⁶⁵³ Mechanicus, *In dépôt*, 204, dagboekantekening van 17 november 1943, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv. 571, 13-14.

familie of een uitje naar de revue bleef echter hetzelfde: een welkome afleiding van de misère van het doorgangskamp.

In brieven, dagboeken en memoires wordt veel geschreven over de kostbare tijd die men voor zichzelf had. In brieven lijkt de functie vooral te zijn de geliefden gerust te stellen, te laten zien dat het niet alleen ellende was in het kamp. Tegelijkertijd beschrijft men de bezigheden, omdat er werkelijk voldoening, steun en zelfs plezier aan werd beleefd en men de behoefte voelde dit te kennen te geven. Dit is ook waarom dagboekauteurs over vrijetijdsbesteding schrijven, al komen bij hen de tegenstrijdige kanten ervan net zo goed aan bod. Die tegenstrijdige kanten figureren rijkelijk in memoires, waar de vrijetijdsbesteding wordt gecontrasteerd met de gruwelijkheid van de transporten. Vrijetijdsbesteding met familie en vrienden wordt daar tegenover gezet als werkelijk zinvol en ondersteunend.⁶⁵⁴ Wat werd zoal in Westerbork georganiseerd? Waar konden mannen en vrouwen hun tijd aan besteden, en hoe schreven zij hierover?

3.8.1. *Vrije tijd*

Het Westerborkse leven was bovenal een monotoon leven. Mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding werden altijd gehinderd door transporten of de luimen van de commandant. Ook hing het af van de periode waarin iemand in het kamp verbleef wat er kon worden georganiseerd. De LAWA, het *Lagerwarenhäuser*, opende pas haar deuren in februari 1943; de bekende revue had haar première in de zomer van 1943, en de tijdelijke kampbibliotheek loste bij lange na niet het tekort aan leesvoer op.⁶⁵⁵ In alle egodocumenten wordt over verveling geschreven. ‘Het is hier nog altijd eentonig en wij verlangen hard naar een verandering’, schrijft Nathan Cohen aan familie.⁶⁵⁶ Mirjam Bolle geeft in haar dagboek aan dat ‘vijftien dagen dienstfrei’, haar te veel waren, ‘want je weet je met je tijd geen

---

⁶⁵⁴ Zie paragraaf 3.10. Transport en hoofdstuk zes ‘De menschen zijn zooals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’, paragraaf 6.6. ‘De’ mens in Westerbork, over morele dilemma’s.

⁶⁵⁵ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 447-448, dagboekantekening van 23 februari 1944, ‘Voorts is er een winkel geopend.’ Revue: Presser, *Ondergang, tweede helft*, 345-347, begin 1943 tot en met juni 1944, Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 41-42, van zomer 1943 tot zomer 1944, toen werd de revue afgelast. Vergelijk ‘Lagerbefehl 86’ van 3 augustus 1944, NIOD, 250i, 119. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 28, over de kampbibliotheek. Over het moeilijk aan lectuur komen zie brief van Salomon Gotlib van woensdag 14 oktober 1942, JHM, Doc. 00000984, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 19, ‘Es gibt keine guten Bücher.’ Hélène Wolff in een brief aan vrienden: ‘Er is hier een bibliotheekje met 1 ½ boek. Als jullie wat te lezen hebben graag.’ Brief van 2 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁶⁵⁶ Brief van Nathan Cohen van 16 december 1943, HCKW, RA 1471.

raad.⁶⁵⁷ ‘Aber nach der Monotonie von 8 Monaten nehmen unsere Augen dankbar jedes neue Bild auf, Hunde, Menschen, Häuser’, aldus Gertrud Hanemann-Kelemen over haar vertrek.⁶⁵⁸ ‘De dagen slepen zich op lemen voeten voort’, schrijft Gerhard Durlacher ten slotte, ‘Om detectives wordt geloot.’⁶⁵⁹ Het is niet voor niets dat men soms liever werkte, dan werd men tenminste nog enigszins afgeleid.

Er werd actief tegen de verveling opgetreden. Er was ruimte voor het belijden van godsdienst, iets dat de kampingezetenen niet alleen bezighield, maar hen ook werkelijk steun gaf. Gabriel Itale was aangenaam verrast door de mogelijkheden die Westerbork op dit gebied bood. ‘Ik kan zelfs zeggen, dat ik *Rosj Hasjone* op betere wijze heb doorgebracht dan ik in Barneveld zou gedaan hebben’, noteert hij in zijn dagboek. ‘Hier in Westerbork echter wordt in verschillende barakken *minjan* gemaakt’, schrijft hij. ‘Ralf en ik gingen naar de vlakbij gelegen barak 84 waar we beide dagen een zeer mooie dienst hebben meegemaakt.’⁶⁶⁰ ‘Het is altijd stampvol’, schrijft Mania Krell aan vrienden over de synagogediensten en Margot Willing vertrouwt haar stiefdochter toe hoeveel steun ze haalde uit de preek op Grote Verzoendag.⁶⁶¹ Hélène Wolff bericht kennissen over de protestantse diensten die zij bijwoonde: ‘Als je de godsdienstoefening in onze barak kon bijwonen, zou je je ogen uitkijken. De dominee staat op de 3e verdieping v/e bed onder de binten, temidden van jassen, rucksakken, enz, onzichtbaar voor allen.’ Maar deze komische beschrijving laat onverlet dat Hélène zeer veel steun uit haar geloof en de praktisering ervan haalde. ‘Bewaard te zijn in

---

⁶⁵⁷ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 171, dagboekbrief van 2 september 1943. Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 110, dagboekaanekening van 5 augustus 1943.

⁶⁵⁸ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15.

⁶⁵⁹ Durlacher, *Quarantaine*, 37-38, vergelijk Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 87, 91.

⁶⁶⁰ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 407, dagboekaanekening van 8 oktober 1943. Itale schreef geregeld over de diensten die hij bijwoonde en wat dit voor hem betekende. ‘Ralf en ik gingen naar barak 84, waar het zeer vol was. Rokach was Chazon en oorde schitterend. Het duurde van 6:40 tot 9 uur.’ Over deze Rokach schrijft hij: ‘Vooral Rokach is prachtig. Ik was zeer diep ontroerd.’ Zie ook 416, dagboekaanekening van 18 januari 1943. De niet tot het bronnencorpus behorende fragmenten uit de zakagenda van rabbijn Simon de Vries geven een aanvulling op de beleving van godsdienst in het kamp. Zij zijn opgenomen in zijn biografie. Hieruit blijkt hoe druk de rabbijn het in Westerbork had met spreken voor de sjoel, voor de jeugd, en bij lerarenbijeenkomsten. Dasberg, *Rabbijn Simon Philip de Vries, Neede 1870 – Bergen-Belsen 1944, de geschiedenis van zijn leven*, 130-132.

⁶⁶¹ Brief van Mania Krell van 2 mei 1943, HCKW, RA 1095, Willing, *Afdrukken van indrukken*, 54-55, brief van Margot Willing van 9 oktober 1943.

God, dat is het wonder, Hoe schijnbaar daar het leven ook mee spot', begint zij een gedicht.⁶⁶²
God werd aangehaald als men steun nodig had of wilde geven aan de ander.⁶⁶³

Ook na de oorlog schrijven auteurs over het geloof en de steun die de praktisering ervan hen gaf. 'Es gibt viel Juedisches Leben', schrijft Gertrud Hanemann-Kelemen in haar naoorlogs verslag, '(...) Rosch Haschanah und Yom Kippur geht man an die Arbeitstaette, arbeitet aber nicht. Mossel, De Vries im Zelt, mit langem weissem Bart. Zu Sukkoth gibt es wunderhuebsche Huetten.'⁶⁶⁴ Otto Birnbaum beschrijft hoe: 'Auch in diesen schlimmsten Jahren ist das religioese Leben nie unterbrochen worden.'⁶⁶⁵ Veertig jaar later herinnert Johanna Schroot-Polak zich nog goed de diensten voor gedoopten, bekent Clara Asscher-Pinkhof dat ze nog nooit zo 'bezeten' was van een feest als met Chanoeka 1943, terwijl Werner Löwenhardt schrijft hoe alle joodse feestdagen tot het einde toe werden gevierd.⁶⁶⁶ Gemengde gevoelens voeren de boventoon in late memoires. 'God – was God hier? Hij werd aangeropen – aangeschreeuwd', schrijft Clara Asscher-Pinkhof ook. 'Hij moest wel doof zijn als Hij het niet hoorde. Dan hoorde Hij ook niet, wat zo duidelijk tot in onze afgesloten barak doordrong: het sissen van de locomotief – het knarsen, het aanzetten, het rollen van de wielen, die de veewagens met hun vracht naar Polen voerden.'⁶⁶⁷ Toen Gerhard Durlacher en zijn ouders niet op de transportlijst bleken te staan, fluisterde zijn vader enkele Hebreeuwse

---

⁶⁶² Brieven van Hélène Wolff van 30 juli 1943 en 8 oktober 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁶⁶³ Brief van Hanna Gotlib-Sluys van maandag oktober 1942, 'Dag lieverds, God geve kracht naar kruis.' en Salomon Gotlib, brief van woensdag oktober 1942, JHM, Doc. 00000984. Do 918. Brieven van Alice van Cleeff-van Praag, beiden ongedateerd, uit 1943 en brief van 4 juni 1943, HCKW, DO 918, inv.nr. 8816-01, 8816-02, en inv.nr. 8816-04. Brief van Hans Goudsmit van 13 juli 1944, HCKW, RA 1691, 'Probeer zoveel mogelijk te bidden.'

⁶⁶⁴ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 9.

⁶⁶⁵ Birnbaum, verslag 1, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 3. Ottenstein spreekt van 'een zeer actief religieus leven' in het kamp, Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 34.

⁶⁶⁶ Johanna Schroot-Polak, 'Levensbeschrijving van Johanna Schroot-Polak vanaf haar geboorte tot 22 juni 1988, opgedragen aan Jolien, mijn kleindochter', HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-02, over kerkdiensten in de barak. Clara Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, ('s Gravenhage: Leopold 1977; eerste druk 1966) 200-201. Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 96. Vergelijk Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 29, die zijn ontmoeting met toekomstige vrouw Ina in Westerbork beschrijft als een 'door God gezonden verbintenis.'

⁶⁶⁷ Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 185, ook 200. Vergelijk Auerbach-Polak, e.a. *Bewogen stilte*, 47, over Lies Polaks vader en hoezeer hij geloofde in God. 'Maar zijn God heeft hem misleid', schrijft Lies.

woorden. ‘Een wonder is gebeurd, ik voel het en durf weer adem te halen.’ Maar het motto tot *Strepen aan de hemel* is wel: ‘Waarom hebt gij mij verlaten?’⁶⁶⁸

Er was in Westerbork allerhande amusement voorhanden. Het bekende duo Johnny en Jones trad op in de *Lagerkantine*, er werden concerten gegeven, maar het grootst zowel in deelnemers als publiek was de revue.⁶⁶⁹ Hoewel menigeen toegeeft dat hij of zij genoot van de vaak goede voorstellingen, was er al vanaf het begin een gevoel van ongemak, dat na de oorlog alleen maar groeide.⁶⁷⁰ Naast de revue waren er verschillende – culturele – activiteiten voor de kampingezetenen. Zo gaven professoren lezingen over allerlei onderwerpen. Alice van Cleeff-van Praag schrijft aan familie: ‘Maandagochtend (de Paaschdag) lezing: Racine – Andromas. Vrij goed. Soms hard nodig om je gedachten te concentreren.’⁶⁷¹ Mechanicus noteerde geregeld de voortgang van de schaakcompetitie in het ziekenhuis die helaas al snel werd onderbroken. ‘De schaakcompetitie is helemaal verlopen en in het vergeetboek geraakt, ten eerste doordat deelnemers op transport moesten, ten tweede doordat de geesten sterk in beslag zijn genomen door de "ontsperring" en de consequenties daarvan voor de transporten.’⁶⁷² Veel wordt geschreven over de sportactiviteiten die regelmatig door de kampeiding werden georganiseerd. ‘Zondags is er ook wel eens een voetbalmatch, waarvoor door gebrek aan andere afleiding, reuze veel interesse bestaat’, schrijft Werner Stertzenbach.⁶⁷³ Sam Stern herinnert zich hoe hij in het voetbalelftal van het ziekenhuis

---

⁶⁶⁸ Durlacher, *Quarantaine*, 25, Durlacher, *Strepen aan de hemel*. Overigens zijn verschillende kindoverlevenden positiever in hun beleving van religie in het kamp. Zie hoofdstuk ‘Van ons is de jeugd gestolen’, paragraaf 4.7.1. Jeugdzorg in Westerbork, specifiek 239-240, over het kerstfeest en Chanoeka. Vergelijk Jehudith Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen. De ervaringen van een joods meisje uit Nederland tijdens de oorlog en in de kampen – 1940-1945*, (Tel Aviv: Eichut Digital Printing, Rechovot 1982; uit het Ifriet, origineel 1980) 42, en Ben Valk, dagboekaantekening 20 november 1975, HCKW, DO 273, inv.nr. 3589-32.

⁶⁶⁹ Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 48, brief van 3 december 1943, waarin Jaap schrijft naar concerten te zijn geweest, 78, 23 januari 1944 over een muziekavond.

⁶⁷⁰ Voor de beleving van en herinnering aan de revue zie hoofdstuk ‘De mensen zijn zooals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’: ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden in Westerbork, paragraaf 6.6. ‘De’ mens in Westerbork.

⁶⁷¹ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 12 april 1944, HCKW, DO 627, inv.nr. 7353-16.

⁶⁷² Mechanicus, *In dépôt*, 79, dagboekaantekening van 11 juli 1943.

⁶⁷³ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 55. Vergelijk Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 164, ‘Sport is nog steeds een wezenlijk onderdeel van ons leven en denken hier.’

speelde en Paul Siegel beschrijft hoe hij met anderen op zondag wedstrijden ‘in voetbal, atletiek en volleybal’ organiseerde.⁶⁷⁴

Hoeveel activiteiten er ook werden georganiseerd, de meeste mensen vermaakten zich in hun vrije uurtjes met hun eigen hobby's en bezigheden.⁶⁷⁵ Lezen was een populaire bezigheid, vooral kranten met nieuws over de oorlog, zoals uit dagboeken en brieven blijkt. ‘V.d. Loeff stuurde mij een voor deze tijd bij uitstek geschikt boek, n.l. Epictetus (...)’, noteert Gabriel Italic.⁶⁷⁶ Er werd veel om leesvoer gevraagd. ‘Ik wil hier dolgraag wat literatuur hebben, snak er naar’, schrijft Hélène Wolff aan vrienden.⁶⁷⁷ Maar vrije tijd bracht men bovenal samen door, met familie en vrienden, in eigen kring. Als het niet anders kon in de barak, pratend, spelletjes spelend, zorgend en schoonmakend, liever buiten de barak, wandelend op de *Boulevard des Mis eres*, geruchten en praatjes uitwisselend, soms zelfs zonnend met uitzicht op de bloeiende lupines. Typerend is wat Mechanicus over deze dagelijkse vrijetijdsbesteding schrijft: ‘Mannen en vrouwen spelen gezamenlijk bridge of skat alsof hun leven ervan afhing. De barak van de mannen en vrouwen boven de 55 zonder kinderen ritselt 's middags en zondags van de kaarten die over de tafels vliegen. De mannen spelen verder hun partijtje schaak, hun partijtje dam, leggen ook hun dominootje of hun partijtje patience. Families spelen gezelschapsspelletjes: monopolie, lossen kruiswoordpuzzels uit de krant op enzovoort. Mannen en vrouwen maken hun visites zoals thuis, drinken thee bij elkaar.’ Direct op deze beschrijving laat hij volgen: ‘Dit alles geschiedt, maar in mineur.’⁶⁷⁸

Zijn er meer verschillen tussen mannen en vrouwen in de beschrijving van de vrije tijd, behalve in (seks) bepaalde voorkeuren voor hobby's en bezigheden?

3.8.2. Familie

---

⁶⁷⁴ Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 31, Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 98, waar hij schrijft hoe sport ‘ en van de meest populaire ontspanningen in het kamp was.’

⁶⁷⁵ Mechanicus, 204-205, dagboekantekening van 17 november 1943.

⁶⁷⁶ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italic*, 473, dagboekantekening van 13 juli 1944. Epictetus was een stoicijns filosoof die meende dat alle gebeurtenissen door het lot werden bepaald, buiten onze controle waren en waarin we moesten berusten. Italic vond dit toepasselijk voor zijn situatie. Zie Frederick Copleston, *A History of Philosophy, volume one: Greece and Rome, part II*, (New York: Image Books 1962) 175-179, algemeen over Epictetus, 176, over de berusting die Epictetus (zelf lam aan  en been) predikte. Vergelijk John Ferguson, *Morals and Values in Ancient Greece*, (Bristol: Classical Press 1989) 80-81.

⁶⁷⁷ Brief van Hélène Wolff van 2 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

⁶⁷⁸ Mechanicus, *In dépôt*, 127, dagboekantekening van 16 augustus 1943.

‘Familien sind hier ziemlich glücklich und zufrieden’, schrijft een anonieme Duits-joodse vrouw in de oorlog. De reden daarvoor werd ‘vielleicht auch räumlich dadurch begründet, dass die Baracken gemeinsam sind, eine Hälfte für Herren und die andere für Damen.’⁶⁷⁹ Het gezin leek in Westerbork tenminste te worden geheiligd; mannen, vrouwen en kinderen bleven bij elkaar. Het gezin was ook de meest gangbare administratieve eenheid. Aan het hoofd stond meestal de man, wiens naam als eerste werd voorgelezen van de transportlijst. Mannen en vrouwen sliepen in aparte zalen, maar leefden, zo bleek, vooral samen. Voor de Duitsers vergrootte deze ene toezegging de bereidwilligheid van de kampingezetenen om zonder al te veel protest mee te werken. Zelfs de mogelijkheid om vrijwillig met andere familieleden op transport te gaan, werd haast als een goede intentie beschouwd. Hoop was het grootste wapen; want als families bij elkaar bleven, kon het allemaal toch zo erg niet zijn?

‘Einer der entscheidendsten Faktoren, der den Alltag von Frauen prägte und von dem alle Frauen berichten, war die Familie’, schrijft Anna Hájková over de vrouwen van Theresienstadt.⁶⁸⁰ Hájková beschrijft hoe voor vrouwen de zorg om het gezin de houvast was in het dagelijks kampbestaan en de leidraad in hun memoires. Over de rol in en beleving van mannen van familie zegt zij echter niets. Hoe was dit in Westerbork? Wederom ligt de kwestie complexer dan op het eerste gezicht lijkt.

Men probeerde het familieleven met de (oude) rolpatronen van voor Westerbork zo goed als mogelijk voort te zetten. In de woorden van Jacob Herman Meijer: ‘Allengs wisten de vrouwen zich te installeren en kon ik met het allernoodigste (het bekomen van de „Sper” via Gronings) mij bezighouden.’⁶⁸¹ Aankomst in het kamp leek soms haast op een macabere familiereünie. In menig egodocument wordt opgemerkt hoeveel familieleden zich al in

---

⁶⁷⁹ Anonieme Duitse vrouw, ‘Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork’, 5 pagina’s, getypt, in de oorlog geschreven, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 1.

⁶⁸⁰ Hájková, ‘Weibliches Verhalten’, 207. Vergelijk Bondy, ‘Women in Theresienstadt’, 318 en Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 168-173, ‘Het gezin als basis van de kampsamenleving’, voor het joodse deel van het kamp, ondanks het feit dat mannen en vrouwen gescheiden leefden.

⁶⁸¹ Jacob Meijer, ‘Westerbork’, verslag geschreven in Theresienstadt, 1944, JHM, Doc.. 0000584. Zie ook 3.7. ‘Mannenwerk, vrouwenwerk?’ over het belang van werk voor mannen in samenhang met het verkrijgen van een *Sperre*. Zie Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, 367, 370, 408: ‘Binnen joodse families bleven de vooroorlogse traditionele rolpatronen in grote mate in tact. Vrouwen verzorgden hun man en kinderen en de mannen trachtten hun gezin te vrijwaren van transport.’

Westerbork bevonden.⁶⁸² Brieven vormden een belangrijke brug met familie thuis, al werd die steeds smaller naarmate de oorlog vorderde. Men vroeg natuurlijk om levensmiddelen, maar bovenal betekende het ook morele steun, een teken van leven en een bewijs dat er nog iets buiten Westerbork was.

‘Onder het werk heb ik stillekes met jullie meegeleefd’, schrijft Meta Loeb, ‘zag dan een lekker lui slapen of gezellig rondkuieren in huis, andere voor de smulpot werken en ik zat ook naast mijn lieve Mien in een kleine dorpskerk waar ik weet dat ze voor ons gebeden heeft.’⁶⁸³ ‘De familie is allerliefst. Krim & Ali het liefste, iedere dag heeft Krim even de kans me op het werk te bezoeken en dan eten voor me te brengen. Van Jeannetje krijg ik Zaterdags pap’, schrijft Hans Goudsmit.⁶⁸⁴ Margaretha Meijer-Cohen schrijft: ‘De kinderen zijn erg lief en worden goed verzorgd. Ondanks alles zijn wij blij dat ze bij ons zijn.’⁶⁸⁵ Gabriel Italie berichtte bijna dagelijks van zijn vrouw en kinderen, Mirjam Bolle van haar eigen (schoon)familie.⁶⁸⁶ In memoires wordt gememoreerd hoe fijn het was dat het gezin in Westerbork nog bij elkaar was, in tegenstelling tot erna, terwijl transporten van familieleden als het ware gegrift in het geheugen staan. ‘Aan een ontvluchttingspoging dacht ik in het geheel niet meer toen ik mijn lieve Vader en lieve Moeder en lieve broer zag’, schrijft E. Stoppelman in zijn naoorlogse verslag. ‘Ik zou hun, die mij dierbaar waren, nooit alleen naar Duitsland laten deporteren. We spraken af, al het leed en vreugde tezamen te delen tot het bittere einde.’⁶⁸⁷ Alles werd gedaan om de familie bijeen te houden. Leven als een gezin betekende dat men iets van het oude leven in stand kon houden, dat men iets van de oude identiteit kon behouden. In de eigen familie was men nog een persoon, een individu, en niet alleen een vervolgd jood, één van de velen.

---

⁶⁸² Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 113, brief van 8 oktober 1942, Jenny Stern aan ouders, Simmeren, verslag, NIOD, 250d, inv.nr. 841, 1-2, Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 2. Ook ondergedoken familieleden vonden elkaar in Westerbork.

⁶⁸³ Brief van Meta Loeb-Spiegel van 27 december 1943, HCKW, RA 1012.

⁶⁸⁴ Brief van Hans Goudsmit van 30 juli 1944, HCKW, RA 1691.

⁶⁸⁵ Brief van Margaretha Meijer-Cohen van 3 oktober 1943, ook namens man en twee kinderen, direct na aankomst in Westerbork, HCKW, RA 1426. Even verderop schrijft ze expliciet: ‘we blijven vol goede moed en zijn erg blij dat ons gezin nog bij elkaar is.’

⁶⁸⁶ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, bijvoorbeeld 460-462, dagboek aantekeningen van 1, 8, 11, 15 en 19 mei 1944. Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 177-178, dagboekbrief van 13 september 1943.

⁶⁸⁷ Stoppelman, ‘De dood ontsnapt’, NIOD, 250d, inv.nr. 872, 2. Vergelijk Rosa Doery-Hartz, memoires, HCKW, RA 1063, 12, waar ze schrijft dat de familie ’s avonds altijd samenkwam. Vergelijk Walda, Van Weren, *Trompettist in Auschwitz*, 36.

Maar zoals bij de bespreking van het barakkenleven, het werk en de gezondheid ook al bleek, was vasthouden aan wat men kende moeilijker dan gedacht. Zo bericht Julius Loeb aan kennissen thuis dat hij na hun aankomst ‘dadelijk werk gemaakt’ had ‘van alle mogelijkheden’ inzake een *Sperre*. Maar hij kwam al snel in het ziekenhuis terecht, waardoor zijn vrouw Meta er min of meer alleen voor kwam te staan.⁶⁸⁸ Johanna Kan Kaufman had een zieke man: ‘Mit V. [ater EM] habe ich doch stets so sorgen. Wäre es doch nun kein Winter.’⁶⁸⁹ Andersom zagen mannen, wier vrouw ziek werd, zich plots gesteld voor de zorg om het gezin, iets dat zij niet altijd gewend waren.⁶⁹⁰ Ook als er geen sprake was van ziekte was het de vraag in hoeverre oude (rol)patronen konden worden vastgehouden.

Mannen en vrouwen, vaders en moeders en (oudere) kinderen leefden immers vooral samen. In dagboeken en brieven schreven beide seksen over de zorg voor en om de familie en het eigen (kern)gezin. Henri Kwieser schreef in zijn brieven altijd hoe zijn moeder, vrouw en dochter het maakten. ‘Wij maken het naar omstandigheden goed en houden er de moed wel in. Mary ligt momenteel in bed met een griepje, heeft wat koorts, maar dat zal wel gauw beter zijn. (...) Hetty is goed en gaat naar school en met mijn moeder gaat het ook wel’, schrijft hij.⁶⁹¹ Herman Heymann berichtte altijd even hoe het ging. Zijn dochter Ellen was ziek en hij noteerde hoeveel ze woog. Daarna maakt hij de opmerking: ‘Für den Kinder wird es Zeit dass der Krieg zu ruhe geht.’⁶⁹² ‘G[ott].s[ei].D[ank]. [EM] ist jetzt alles in Ordnung’, schrijft zijn vrouw Erna, toen Hermann was geopereerd. ‘Vater geht es gut, und fühlt er sich nun ganz wohl. Ellen hat sich gut gemacht, sie wiegt jetzt 70 Pfd [Pfund; EM].’⁶⁹³ ‘We hebben net gegeten in 41 en Henri is Netty nu naar bed brengen’, schrijft Mary Kwieser aan familie. Netty ging naar school, ‘waar ze ook eet.’⁶⁹⁴ In brieven van mannen en vrouwen van wie eega en kinderen nog thuis zijn, is de ruimte voor vragen naar hun welzijn nog groter; men vroeg sowieso veel naar het welzijn van familie en vrienden. ‘Stuur je ook een nieuwe fototje van Eddy?’ vraagt Hans Goudsmit. ‘Hoe is het met de familie? En met jou mijn dodde engel?’

---

⁶⁸⁸ Brief van Julius Loeb, ongedateerd, 1943, HCKW, RA 1012.

⁶⁸⁹ Brief van Johanna Kan-Kaufman van 22 november 1943 (gestempeld; moeilijk leesbaar) aan Tibor Feldman, HCKW, RA 2020.

⁶⁹⁰ Zie verder paragraaf 3.6.1 Ziek in Westerbork.

⁶⁹¹ Briefkaart van Henri Kwieser van 18 augustus 1943, HCKW, RA 1426.

⁶⁹² Brief van Herman Heymann van 4 januari 1944, HCKW, RA 750.

⁶⁹³ Brief van Erna Heymann-Heymans van 27 juli 1943, HCKW, RA 750.

⁶⁹⁴ Brief van Mary Kwieser van 11 augustus 1943, HCKW, RA 1426.

Altijd zijn mijn gedachten bij jullie.⁶⁹⁵ Hilde Verdoner-Sluiser vroeg geregeld naar haar ‘trio’ dat ondergedoken zat; twee meisjes en een jongen. ‘Hoe staat het met de voorjaarsgarderobe van trio? Dat ik daarvoor nu niets kan doen, is een harde noot voor mij’, schrijft ze. ’s Avonds in bed deed het gerinkel van een plasje ‘dat in een potje tinkelt’, haar denken aan haar kinderen.⁶⁹⁶ Gabriel Itale schreef zo goed als dagelijks over zijn kinderen. Zijn zorgen liepen hoog op. Zo noteert hij in zijn dagboek ‘De zorg over Ida – naast het vreselijke verdriet over Paul blijft mij overvallen.’⁶⁹⁷ Felix Hermann Oestreicher las iedere avond wat aan zijn kinderen voor uit de bijbel of vertelde een verhaal. ‘Sie sind von Pückels [Pickeln] übersät und husten beide. Mutter is schlechter Laune, und Gerda weint viel’, voegt hij bezorgd toe.⁶⁹⁸

Maar net als bij de beleving van de aankomst, voedsel, hygiëne en ziek zijn, had zorgen voor familie en gezin voor vrouwen een extra betekenis. ‘En hoe het met mij was, wist ik eigenlijk niet, maar daarover maakte ik me niet direct zorgen’, schrijft Mirjam Bolle in haar dagboek wanneer de Palestina-lijst is *geplatzt*, zo druk is ze met de zorg voor haar naasten.⁶⁹⁹ Vrouwen beschouwden zichzelf – en werden door anderen beschouwd – als de hoedster van het gezin en de familie; de (letterlijke) zorg was hun eerste verantwoordelijkheid en werd een belangrijke omgangsstrategie. Deze nadruk op het zorgen van vrouwen schoof het zorgen van mannen terzijde.

‘Ik zal flink blijven voor man en kind en ook om jullie allen weer te zien’, stelt Dien Levie haar familie gerust, ze is er voor haar gezin wanneer ze op transport moeten.⁷⁰⁰ Nina Keizer herinnert zich na de oorlog een mevrouw Drielsma die ‘behalve haar man en twee

---

⁶⁹⁵ Brief van Hans Goudsmit van 30 juli 1944, HCKW, RA 1691. Vergelijk brief van Alfred Goldsteen van 19 april 1944, HCKW, RA 1016, ‘Ik ben zeer nieuwsgierig, hoe onze jongste er uit ziet, hoeveel ze woog en of ze reeds flink gegroeid is en ook, hoe onze jongen het maakt, enfin, al het nieuws in dit notedopje.’

⁶⁹⁶ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 22, 23, 24 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888. Vergelijk brief van Mania Krell van 28 april 1943 aan de pleegouders van haar zoontje, HCKW, RA 1095, waarin ze zich kwaad maakt over de weinige brieven die ze van hen ontving. ‘Vooral als ik de vele moeders met hun kinderen zie.’

⁶⁹⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 423, dagboek aantekening van 11 november 1943. Ida had kinderverlamming opgelopen, terwijl zoon Paul al eerder op transport was gesteld.

⁶⁹⁸ Oestreicher, *Ein Jüdischer Arzt-Kalender*, 43, aantekening van 9 november 1943.

⁶⁹⁹ Bolle, *Ik zal je vertellen*, 151, dagboekbrief van 19 juli 1943. Vergelijk Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 644-645, brieven aan Christine van Nooten van 21 en 26 juni 1943 over zorgen om en voor ouders, brief van 26 juni 1943 over zichzelf vergeten door zich te concentreren op anderen.

⁷⁰⁰ Brief van Dien Levie van 25 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

zoons' ook 'nog een zwager en haar oude schoonvader te verzorgen' had.⁷⁰¹ Mirjam Bolle beschrijft een 'diner' dat ze in elkaar flanste, 'omdat je vader en Freddy beiden zonder vrouw zijn.'⁷⁰² Joseph Frijda schreef in zijn brieven hoe druk zijn vrouw het had met de zorg voor tante Jet en tante Marth, en een vast onderwerp in Judica Mendels' brieven was de zorg en liefde die zij kon uitdelen aan haar (pleeg)kinderen, haar vriend en vrienden.⁷⁰³ Dat de praktijk zoveel complexer was, doet niets af aan dit verantwoordelijkheidsgevoel. Natuurlijk voelden mannen zich net zo goed verantwoordelijk voor hun familie; Herbert Kruskal schrijft dat hij pas toen zijn vader veilig naar kamp Vittel ging, hij Westerbork kon verlaten.⁷⁰⁴ Toch verbinden mannen dit verantwoordelijkheidsgevoel niet in dezelfde mate met hun 'mannelijke' identiteit als vrouwen dit gevoel verbinden met hun 'vrouwelijke' identiteit.

Als huisvrouw en moeder letten vrouwen op de kleine dingetjes die het gezinsleven net wat aangenamer konden maken. In hun schrijven hierover klinkt zowel een verlangen naar vooroorlogse huiselijkheid door als een gevoel van trots wanneer er op dit front een kleine overwinning werd behaald. De vrienden en familie thuis werden gerustgesteld en konden tegelijkertijd zien dat de vrouwen alles in de hand hadden. Nel van Baren maakte zelf een katoenen zakje voor haar dochttertje, dat ze 'zoo goed mogelijk' vulde met toiletbenodigdheden.⁷⁰⁵ Nels handigheid met naald en draad stelde haar in staat om opgestuurde kleding aan te passen naar behoefte.⁷⁰⁶ Mary Kwieser vroeg aan familie om wat op te sturen voor Netty's verjaardag, 'liefst een spel', of een 'springtouw of bal.'⁷⁰⁷ 'Zend met spoed Jo's pyama en broekjes', vraagt Dien Levie, naast de handdoeken, omdat Jo Sander de zijne liet slingeren.⁷⁰⁸

---

⁷⁰¹ Keizer, *Danse macabre*, 96.

⁷⁰² Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 184, dagboekbrief van 24 december 1943.

⁷⁰³ Brief van Joseph Frijda van 1 november 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 884, zie ook brief van 19 oktober 1942, waar moeder haar schrijfdag verzuimd heeft omdat ze zo in beslag was genomen door tante Jet en tante Marth 'die ook erg moeilijk is.' Verder brieven van Judica Mendels van 4 en 11 april 1944, 1 augustus 1944, 4 en 5 januari 1945, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

⁷⁰⁴ Kruskal, 'Two years behind barbed wire', NIOD, 250i, inv.nr. 509, 19-20. Vergelijk Cohen, *Beelden uit de nacht*, 37, over hoe hij zijn zoontje Ronnie beschermde tegen tocht in de trein, Stigter, *Levie de Lange's dagboek*, 70-71, over hoe hij het eten in Westerbork verdeelde en melk vroeg voor baby's tijdens het transport.

⁷⁰⁵ Brief van Nel van Baren van 24 april 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁷⁰⁶ Brief van Nel van Baren van 4 april 1944, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

⁷⁰⁷ Brief van Mary Kwieser van 25 augustus 1943, HCKW, RA 1426.

⁷⁰⁸ Brief van Dien Levie van 29 april 1943 en van 22 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

Bij Judica Mendels en Hélène Wolff strekte de behoefte te zorgen zich zelfs boven de zorg voor de naaste familie uit. Zij namen beiden weeskinderen ‘in huis.’ De alleenstaande vrouwen wilden deze kinderen helpen, maar de aanwezigheid van deze kinderen stilde ook een verlangen naar het hebben van en zorgen voor een gezin. Beiden berichtten over het wel en wee van het ‘familieleven.’ ‘Alfred, de kinderen en ik. Julia had waterpokken. Gelukkig weer beter’, schrijft Judica. ‘We hadden zo’n heerlijke Zondag gisteren, zo echt gezellig met z’n vieren, samen eten, buiten liggen, terwijl Julia zandpudding bakte, moest ik Max uitleggen, waarom we niet van de aarde afrollen. Zeg dat eens aan een 6-jarige heer!’⁷⁰⁹ ‘Ik zorg wat voor 3 kinderen’, schrijft Hélène, ‘wiens Moeder naar Polen is. De vader is er nog, was mijnwerker in Kerkrade.’ In een andere brief schrijft ze verheugd: ‘Mijn kleine „Marinus” geniet van „hek en hip”.’ Ik doe er zuinig mee.’⁷¹⁰

Het is vooral in memoires waar duidelijk wordt dat deze ‘vrouwelijke’ zorg een middel is om na de oorlog opnieuw de eigen (sekse)identiteit vorm te geven. Historica Sara Horowitz onderzocht Holocaust memoires van vrouwen en vond zogenaamde ‘narratives of heroism’, verhaalstramien waarin de vrouwen, moeders vooral, hun gevecht voor de zorg om hun familie centraal stellen. Deze verhaalstramien gaan vaak samen met ‘narratives of atrocity’, omdat vrouwen uiteindelijk hun gezin niet voor de gaskamers konden behoeden.⁷¹¹ Eerder toonde ik aan hoe Johanna Schroot-Polak, Inge Gassmann-Baumann en Julie Bial-Spitz schreven vanuit een ‘wij’, zichzelf en hun gezin, op een manier die we niet zien bij (getrouwde) mannen.⁷¹² Het gezin was voor deze vrouwen het eerste referentiepunt en door hun zorg daarvoor uitgebreid te beschrijven – veel uitvoeriger en gedetailleerder dan mannen doen – konden deze vrouwen iets van hun identiteit en waardigheid op de Duitsers terug veroveren. Dat na de oorlog een breed publiek meelas, zal van invloed zijn geweest op het sociaal gewenste beeld dat zij van zichzelf probeerden neer te zetten.

---

⁷⁰⁹ Brieven van Judica Mendels van 6 juni 1944 en 8 augustus 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

⁷¹⁰ Brieven van Hélène Wolff van 20 juni 1943 en 2 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889, ‘hek en hip’ is vermoedelijk een spelletje. Vergelijk Stertzenbach, *Rood en Jood*, 76, die het over zijn ‘kampmoeder’ had. Ook Jenny Stern vond een surrogaatfamilie. Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 133, brief van 11 november 1942 aan haar ouders. Zie Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 409, over hoe vrouwen in het *Frauenlager* surrogaatfamilies creëerden.

⁷¹¹ Horowitz, ‘Memory and Testimony of Women Survivors of Nazi Genocide’, 269-272.

⁷¹² Schroot-Polak, ‘Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01, Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767. Zie ook paragraaf 3.7. Mannenwerk vrouwenwerk?, over hoe in memoires bij mannen ‘werk’ vaak centraal staat op dezelfde manier als bij vrouwen ‘familie’ en ‘zorgen’ de leidraad vormen, specifiek 152-155.

Wat als de familie uiteenviel? ‘Men and women alike often seem torn between meeting their own desperate needs and those of their families, real or constructed’, schrijft Horowitz.⁷¹³ Het is in egodocumenten van kinderen, dat ouders van hun voetstuk vallen.⁷¹⁴ Volwassenen schrijven weinig over de eigen tekortkomingen; men wil zichzelf immers in de eigen ogen kunnen blijven kijken. Maar zorgen voor de één betekende automatisch dat de ander werd buitengesloten.⁷¹⁵ Mania Krell is één van de weinigen die in haar brieven oprecht over haar eigen falen schrijft. ‘Ik was de laatste 14 dagen zeer gedeprimeerd en vervloekte alles en iedereen. Ik had al een zeer zure en bittere brief geschreven, doch gelukkig kwam mijn verstand tot de ontdekking dat jullie zo één nooit in handen zoudt krijgen. Nu tracht ik een gemoedelijker toon te vinden en na de geruchten die hier sinds gisteren doordruppelen, heb ik weer enigszins hoop en dat doet leven.’⁷¹⁶ Ook Hilde Verdoner-Sluiser gaf aan dat al haar zorgen voor familie en vrienden voor niks leken te zijn. ‘Vanavond eindelijk de brief van Zaterdag gekregen met diverse jobstijdingen allereerst van jouw ziekte, (...) en dan van Paul en Selma, waardoor ik mij gevoel alsof ik een harde klap met een eind hout op mijn hoofd gekregen heb. (...) Verder zit ik volkomen met de handen in het haar en hoop maar dat Selma niet al te wanhopig zal zijn.’⁷¹⁷

Westerbork keerde de sekseverhoudingen om. Mannen konden niet exclusief kostwinner (*Sperre*-winner) zijn, vrouwen waren niet uitsluitend verantwoordelijk voor het huishouden; men zorgde samen voor elkaar en voor het gezin. Maar dat de verschillen in de praktijk klein waren, betekende niet dat mannen en vrouwen niet tegelijkertijd zoveel mogelijk aan de oude rolpatronen probeerden vast te houden en dat zij na de oorlog zichzelf opnieuw uitvonden in vertrouwde termen.

3.8.3. Vrienden

Het hebben van vrienden was heel belangrijk in het kamp. Vrienden gaven (morele) steun, maakten de spanningsvolle dagen net wat draaglijker, en ze hielpen om het onzekere

---

⁷¹³ Horowitz, ‘Women of the World’, 275.

⁷¹⁴ Zie hoofdstuk vier ‘Van ons is de jeugd gestolen’, paragraaf 4.5.2. Familie. Vergelijk Captain, *Achter het Kawat*, 96-98, en 153-157, waar Captain schrijft over de verheerlijking van de rol van de vrouw in de jappenkampen in dagboeken en vroege memoires. Dit veranderde toen kinderen gingen schrijven over hun moeders, 233-240, er ontstond een realistischer beeld van de vrouw in het jappenkamp.

⁷¹⁵ Waxman, *Writing the Holocaust*, 147.

⁷¹⁶ Brief van Mania Krell van 2 mei 1943, HCKW, RA 1095. Vergelijk brieven van 15, 24 en 27 juni 1943.

⁷¹⁷ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 19 april 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, 163-164.

kampleven beter het hoofd te bieden. In dagboeken en brieven schrijven mannen en vrouwen beiden over hun vriendschappen en de betekenis die zij daaraan toekenden. Een belangrijk verschil met andere kampen is dat in Westerbork de familie een heel belangrijke rol speelde; dat deed niets af aan de waarde die men aan vriendschappen hechtte.

‘Ik heb een prettige vriend uit Vught. Hij heet Piet Peereboom, is gemengd getrouwd en 33 jaar’, schrijft Hans Goudsmit aan zijn vrouw. Een brief later deelt hij mee: ‘Piet P & ik zijn goede vrienden geworden.’⁷¹⁸ Mannen en vrouwen schreven in hun brieven veel over de vrienden die zij in Westerbork (terug)vonden. ‘Ik heb hier een vriend, waar ik alles wat wij krijgen mee deel, dat is al enige maanden’, schrijft twintiger Maurits Kan. ‘Wij zijn altijd samen te zien in het kamp.’⁷¹⁹ Hilde Verdoner-Sluiser was erg blij dat Floortje Kool naast haar sliep, ‘de dochter van Kool uit Tel-Aviv, wat zeg je van zoo’n toeval! Ik vind het erg leuk dat zij naast mij slaapt, want het is een heel aardige meid en ik heb dan ook leuk gezelschap aan haar.’⁷²⁰ En Mania Krell schrijft over haar vrienden: ‘Je kunt je niet voorstellen hoe goed dat op mijn stemming werkt, en ben ik hoofdzakelijk daardoor in staat ook weer wat voor een ander te zijn.’⁷²¹

Dagboekschrijvers noteerden haast altijd bezoekjes van en aan vrienden, wat ze zoal met elkaar deden en wat deze vriendschappen voor hen betekenden. Hans Bial trok dagelijks op met goede vriend Wimpie (Werner Neumann). ‘War abends noch bei Wimpie’s. Da kam die jeunesse dorée von Westerbork: Kurt Nathan, Bubi Hirsch u. Lisl Heynemann.’⁷²² Philip Mechanicus schrijft dat hij zeer gesteld is op de ‘blijken van liefde en vriendschap’ van zijn familie en vrienden. Hij vroeg hen liever geen gevaarlijke dingen voor hem te doen, al stelde hij de extra’s wel op prijs.⁷²³ Mirjam Bolle ontdekte bij aankomst in Westerbork een vriendin

---

⁷¹⁸ Brieven van Hans Goudsmit van 13 en 30 juli 1944, HCKW, RA 1691.

⁷¹⁹ Brief van Maurits Kan, 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 885. Vergelijk brieven van Alfred Goldsteen van 14 en 26 juni 1944, HCKW, RA 1016.

⁷²⁰ Brieven van Hilde Verdoner-Sluiser van medio januari 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, 133-134, vergelijk brief van 11 februari 1943, 138.

⁷²¹ Brief van Mania Krell van 20 juni 1943, HCKW, RA 1095. Zie ook: brief van Rachel Levie-van Praag van 25 augustus 1944 aan Tibor Feldman, HCKW, RA 2020, waarin ze schrijft over haar vriendschap met Lotte Ruth Feld Kan. ‘Ruth en ik zijn ongeveer de hele dag samen en bovendien slapen wij ook nog boven elkaar. U kunt niet voorstellen hoe flink uw vrouw is en hoe vaak zij met met moeilijkheden helpt. (...) Wij praten veel samen en vanzelfsprekend over onze mannen waar wij beiden zo naar verlangen.’

⁷²² Bial, ‘Briefe an Hetty’, dagboekantekeningen van 19, 20, 27 en 29 oktober 1944, ook in het nieuwe jaar, onder meer dagboekantekeningen van 2, 4 en 6 januari 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

⁷²³ Mechanicus, *In dépôt*, 102, dagboekantekening van 30 juli 1943, over de steun die hij van vrienden en

met wie ze afsprak ‘zo mogelijk’ samen te blijven.⁷²⁴ ‘Juist deze mensen zoeken steun en in deze droeven tijd ontstaan mijn gesprekken met lotgenoten’, schrijft Willem Willing, waarna hij enkele van deze lotgenoten beschrijft.⁷²⁵

In de wetenschappelijke literatuur over vriendschap in de kampen werd lange tijd benadrukt dat vrouwen vanwege hun seksspecifieke socialisatie – met nadruk op onderlinge afhankelijkheid – makkelijker vriendschappen aangingen, behielden en benutten. De ‘vrouwelijke vindingrijkheid’ stelde hen in staat beter te overleven.⁷²⁶ Vrouwen vormden sneller groepjes die tegelijkertijd als een soort familie gingen fungeren; er zijn vele verhalen over ‘kampzusjes’ die elkaar de oorlog door sleepten of van oudere vrouwen die jonge meisjes onder hun hoede namen.⁷²⁷ Later onderzoek toont aan dat mannen net zo goed vrienden maakten en groepjes vormden.⁷²⁸ Het verschil werd verlegd naar de wijze waarop mannen en vrouwen over deze vriendschappen schreven: mannen besteedden in egodocumenten duidelijk minder aandacht aan hun sociale contacten dan vrouwen, en als zij dit deden lag de nadruk niet op de rol die deze vriendschappen speelden in het overleven.⁷²⁹

Op het eerste gezicht spreken de egodocumenten van Westerbork deze bevindingen tegen. In brieven en dagboeken schreven mannen en vrouwen immers evenveel over hun vrienden en vriendschappen. Maar wanneer we de contemporaine egodocumenten naast de naoorlogse leggen, treden enkele verschillen aan het licht. De waarde die beide seksen aan vriendschap toekennen verandert niet, wel de plaats die vriendschap inneemt in het eigen levensverhaal.

---

familie ondervond, 74, 7 juli 1943 over dubieuze aspecten van kampvriendschappen.

⁷²⁴ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 146, dagboekbrief van 8 juli 1943.

⁷²⁵ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 26, dagboek aantekening van eind augustus 1943. Zie verder De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 409, dagboek aantekening van 8 oktober 1943 over ontmoeten van kennissen, verder 419, 25 oktober 1943, 428-429, 28 november 1943.

⁷²⁶ Zie Bos, ‘Women and the Holocaust, Analyzing Gender Difference’, 26-27. Een laat voorbeeld van een dergelijke positieve benadering van vrouwen is Gurewitsch (eds), *Mothers, Sisters, Resisters. Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust*. Vergelijk de discussie in paragraaf 3.5. Voedsel, 130-135 over inventiviteit bij het vinden van voedsel.

⁷²⁷ Onder andere Milton, ‘Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women’, 229, en Joan Ringelheim, ‘Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research’, in: Rittner, Roth (red.), *Different Voices*, 373-418, 378-379, 379-383, over hoe vrouwen meer schrijven en spreken over het belang van relaties in hun overleven, Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy. Gender and the Holocaust*, (London: Valentine Mitchell 1998) 26-27.

⁷²⁸ Horowitz, ‘Women of the World’, 275.

⁷²⁹ Bos, ‘Women and the Holocaust’, 35-36.

Vrouwen blijven expliciet nadruk leggen op de betekenis die het hebben van vrienden in Westerbork voor hen had. ‘Ik heb een vriendin nodig’, schrijft Nora Keizer bij haar aankomst in het kamp. Ze vond deze in Els. ‘Toen is er een hechte vriendschapsband ontstaan, die geduurd heeft tot die vreselijke dag, dat we, op veilige afstand natuurlijk, haar een laatste vaarwel toewuifden.’ In een hoofdstuk geheel gewijd aan Els beschrijft ze deze vriendin, ‘pittig, geestig, sprankelend van levenslust, altijd vol grappen en dwaze invallen’, ‘dappere Els.’⁷³⁰ ‘Die steun is van levensbelang geweest om me in Westerbork staande te houden’, schrijft Lies Polak over haar vrienden van de Palestinapioniers.⁷³¹ Frieda Menco en Ronnie Goldstein-Van Cleef ontmoetten elkaar vlak voor zij in Westerbork werden geïnterneerd en werden vrienden voor het leven. ‘We zijn samen aan de slag gegaan, en we zijn heel lang samen gebleven, tot in Auschwitz’, herinnert Frieda zich. ‘En we spreken elkaar nog steeds.’⁷³²

Ook mannen schrijven dat ze vrienden hadden, maar zijn lang niet zo uitvoerig en expliciet als vrouwen. Het zijn korte, algemene beschrijvingen waarbij de waarde van de vriendschap haast in abstracto wordt beschreven. S. van den Bergh ging samen met zijn vrouw op bezoek bij ‘goede vrienden en vriendinnen’; en over hun transport naar Theresienstadt schrijft hij: ‘Ons reisgezelschap hadden wij zelf kunnen kiezen. Alle reisgenoten zijn tot het laatst toe goede vrienden van elkaar gebleven.’⁷³³ Dat Hans Andriess vrienden had in Westerbork wordt alleen terloops duidelijk, als hij schrijft hoe hij een nieuwtje vertelde ‘aan een vriend die reeds langer in Westerbork zit.’⁷³⁴ Edgar Weinberg is één van de weinige mannen die vrienden bij naam- en toenaam noemt en heel precies beschrijft wat ze samen ondernamen.⁷³⁵ Jonge mannen, vooral tienerjongens, schrijven gedetailleerder over vrienden dan oudere mannen.⁷³⁶

---

⁷³⁰ Keizer, *Danse macabre*, 105, 52-55.

⁷³¹ Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 48-49. Vergelijk Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 190, 197-198.

⁷³² Van Liempt, *Frieda*, 39.

⁷³³ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 112, 115.

⁷³⁴ Andriess, *Aan een zijden draad*, 20. Vergelijk Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 35, die schrijft over zijn jeugdvriend zonder op de vriendschap in te gaan, Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 48, 82, schrijft in algemene termen over de waarde van gezelschap.

⁷³⁵ Weinberg, ‘Camp Westerbork summer 1944’, HCKW, Do 922, inv.nr. 8823, 2-3 over Beate, Hirtha en een man uit de strafbarak. Helmut Mainz schrijft niet over specifieke personen, hij haalt wel meerdere malen kort aan hoe belangrijk vrienden voor hem waren, ‘in deren Gesellschaft man die Gegenwart vergessen konnte.’ Mainz, ‘Erlebnisse, 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 56, ook 46, 47-48, 54. Herbert Kruskal schrijft

Historica Pascale Rachel Bos suggereert dat dit verschil in memoires verklaard kan worden uit een verschil in socialisatie. Voor mannen lag in de opvoeding de nadruk op de toekomstige zelfstandigheid en autonomie, terwijl van vrouwen werd verwacht dat zij (onderling) afhankelijker zouden zijn. Vriendschap speelt bij vrouwen dus natuurlijkerwijs een grotere rol in hun schrijven dan bij mannen.⁷³⁷ Maar als dit het verschil zou verklaren, waarom komt dit niet ook in dagboeken en brieven naar voren? Dat de eenvormigheid in het beschrijven van vriendschap in late memoires toeneemt, ook bij vrouwen, geeft aan dat hier nog een andere factor speelt, namelijk het beoogde publiek.⁷³⁸ Mannen en vrouwen schrijven met de (seksebepaalde) verwachtingen van hun lezerspubliek in het achterhoofd. Memoires van mannen waarin weinig ruimte is voor de rol van vriendschap, zijn geregeld memoires van mannen met een belangrijke functie (in het kamp). Vriendschap wordt iets dat in zijn algemeenheid moet worden beschreven, als horende bij een ‘juiste’ objectieve beschrijving van het kamp.⁷³⁹ Afhankelijk zijn past niet in het beeld dat deze mannen van zichzelf hebben. Vrouwen hebben daarentegen veel minder moeite met de afhankelijkheid die vriendschap blootlegt, ze stellen deze juist centraal als essentieel voor hun overleven; het past in hun opnieuw aangeklede ‘vrouwelijke’ identiteit.

Overigens schrijven beide seksen naarmate de tijd vordert minder gedetailleerd over vriendschap; voor het wezen van Westerbork dat men aan het publiek wil overbrengen, lijkt vriendschap minder essentieel. Dit komt tot uiting in de manier waarop vriendschappen in Westerbork vergeleken worden met die in andere, veel ergere kampen. Daar kon een goede vriend veel meer nog dan in het doorgangskamp op de Drentse hei letterlijk het verschil tussen leven en dood betekenen. Bovendien was de eigen familie daar meestal al vermoord.

3.8.4. *Liefde en seksualiteit*

‘Het verkeer tussen de mannen en de vrouwen is levendig’, schrijft Philip Mechanicus in zijn dagboek. ‘Iedere morgen als ik wakker word, heeft mijn achterbuurman zijn jonge vrouw

---

in één zin over het afscheid ‘to our friends and fate-fellows, with whom the band of bandage had bound us up together for one year and a half.’ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 18, 20.

⁷³⁶ Zie hoofdstuk 4 ‘Van ons is de jeugd gestolen’, paragraaf 4.8. ‘Beste vrienden in het kamp’, 251-256.

⁷³⁷ Bos, ‘Women and the Holocaust’, 35-36.

⁷³⁸ Voorbeelden van late memoires van vrouwen waarin weinig inhoudelijk over vriendschap wordt geschreven: Mirjam Verheijen, Flora Schrijver-Jacobs, *Het meisje met de accordeon. De overleving van Flora Schrijver in Auschwitz-Birkenau en Bergen-Belsen*, (Utrecht: Scheffers 1994), Sulzbach, *Ein Deutscher Jugend*, Schroot-Polak, ‘Herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr 10043-01.

⁷³⁹ Dit betreft vooral vroege memoires.

reeds op bezoek, zodat ik tegen wil en dank getuige moet zijn van een intiem tête-à-tête. Zo leeft men hier. Men moet oppassen, niet besmet te raken door het openbare seksuele contact, dat in alle hoekjes en steegjes plaatsvindt. De mens hier is verlaagd tot een stuk vee.⁷⁴⁰ Westerbork zou het kamp zijn geweest waar men in doodsangst nog één keer met volle teugen van het vleselijke leven probeerde te genieten. Ook in memoires wordt hierover geschreven. Het seksuele leven in het kamp was, volgens Ottenstein, ‘zo als altijd onder abnormale toestanden, als remmen vallen, als mannen en vrouwen met elkaar opgesloten zijn onder omstandigheden, die haast niet meer doen denken aan de burgerlijke maatschappij, als iedereen voelt aan de rand te staan van het zijn.’⁷⁴¹ Lies Polak herinnert zich vooral hoe geschokt ze was. ‘Zonder gêne hadden mannen en vrouwen intieme ontmoetingen. Het deed er niet toe of het een vaste of toevallige partner was. Men greep zich eenvoudig nog even aan een laatste moment van warmte en liefde vast.’⁷⁴² Evelien Gans schrijft in *Jaap en Ischa Meijer* in het hoofdstuk over Westerbork dat niet alleen de verderfelijke kant van deze seksuele losbandigheid moet worden benadrukt. Seksualiteit en het bedrijven van de liefde was ‘een teken van vitaliteit.’ Gans wijst ook op de ‘angstdempende en afleiding, geruststelling en troost biedende functie van seksueel contact, van seksuele ontlading en kortstondige extase. Zolang het nog kon werd het leven, letterlijk en figuurlijk, en zonder al te veel plichtplegingen, omstremgeld.’⁷⁴³

Wat schrijven (oud)kampingezetenen over seksualiteit en liefde in Westerbork? Meent iedereen met Presser dat er een ‘buitengewoon zwoele erotiek geladen atmosfeer’ over het kamp leek te hangen?⁷⁴⁴ Dagboekschrijver Felix Herman Oestreicher begreep niet goed hoe men onder dergelijke omstandigheden aan seks kon denken. ‘Vorläufig ist die Stimmung gut unter den Eheleuten, zwar etwas nervös, aber doch zärtlich an Coitus denken? In der freien Zeit wird vielleicht mehr in den Betten gefreit als ich ahne.’⁷⁴⁵ Niet iedereen liet de seksuele mores van voor Westerbork even makkelijk los. Koppels probeerden op verschillende

---

⁷⁴⁰ Mechanicus, *In dépôt*, 159, dagboek aantekening van 13 september 1943, vergelijk aantekeningen van, 73, 7 juli 1943, over echtelijke ontrouw, 97-98, 28 juli 1943, over hoe iedere vrouw of meisje onderwerp is van ‘geile spot.’

⁷⁴¹ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 73-74. Vergelijk Borensztajn, *Dagboek*, 40.

⁷⁴² Auerbach-Polak e.a., *Bewogen stilte*, 49. Vergelijk Hacohe, *Zwijgende stenen*, 248-249, Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 14, Kalter-Weiss, *Scuds*, 225. Vergelijk Presser, *Ondergang, tweede helft*, 342, 344.

⁷⁴³ Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 235.

⁷⁴⁴ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 342, citaat van kampingezetene.

⁷⁴⁵ Oestreicher, *Ein Jüdischer Arzt-Kalender*, 47, dagboek aantekening van 28 november 1943.

manieren toch nog enige privacy in het echtelijk verkeer te bewaren. ‘Mensen die een “huisje” hebben krijgen dikwijls van hun vrienden een discreet verzoek’, schrijft Nora Keizer. “Kan ik niet eens je kamer een avondje of een paar uur lenen om met mijn vrouw – verloofde – vriendin alleen te zijn?”⁷⁴⁶ Kamertjes werden om die reden dikwijls enkele uren verhuurd. Gertrud Hanemann-Kelemen schreef over de wijzen waarop stellen in huisjes hun toevlucht zochten, terwijl het volgens haar maar enkelen waren die zich niet schaamden om openlijk seks te hebben in de barakken.⁷⁴⁷ De vraag is in hoeverre klasse hier een rol speelde; wat men gewend was, hing ook af van de sociale achtergrond.

Niet iedereen in Westerbork zal de behoefte hebben gehad om op deze wijze nog even van het leven te genieten, getuige Oostreichers en Polaks uitlatingen. Arts Elie Cohen schrijft niet lang na de oorlog hoe er op zijn spreekuur in het kamp vrouwen langskwamen, die juist klaagden over hoe hun ‘potentie’ was ‘gestoord.’⁷⁴⁸ Er waren ook andere manieren om afleiding te zoeken, soms was er gewoonweg geen tijd, of men had niet meer de puf om aan seks te doen of denken. Het relatief openlijke seksuele verkeer was vooral zo schokkend omdat het hier om een taboe ging.⁷⁴⁹ Seksualiteit was niet iets waar je over sprak, laat staan waar je jan en alleman van liet ‘meegenieten.’ Dat auteurs hierover zoveel schrijven is onderdeel van het achterliggende verhaal dat zij over Westerbork willen vertellen: de seksuele losbandigheid is één van de voorbeelden van de aantasting van de menselijke waardigheid (en identiteit). Om Mechanicus nogmaals aan te halen: ‘De mens is hier verlaagd tot een stuk vee.’

Vanzelfsprekend ging een relatie om meer dan alleen seks en seksualiteit. Mannen en vrouwen waren elkaars maatje, ze gaven elkaar emotionele steun en liefde. Om het nog eens te benadrukken: in Westerbork leefden echtgenoten meer dan voorheen werkelijk *samen*. ‘Go en ik zien elkaar de gehele dag en werken ook samen op de industrie’, schrijft Willem Willing aan zijn dochter. ‘Wij maken het best en begrijpen elkaar veel beter.’ Als er ruzie was, kwam Willem op voor zijn vrouw. ‘Nu, ik laat ook niet met mij spelen en bek flink links en rechts, vooral om Go soms te beschermen.’⁷⁵⁰ Ook steun van de partner buiten Westerbork was

---

⁷⁴⁶ Keizer, *Danse macabre*, 104.

⁷⁴⁷ Hanemann-Kelemen, Bergen Belsen, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 52.

⁷⁴⁸ Cohen, verslag, stuk 4, NIOD, 250d, inv.nr. 475, 2.

⁷⁴⁹ Stokvis, *Huishouden, huwelijk, gezin*, 105-108.

⁷⁵⁰ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 50, brief van 29 september 1943, 57, brief van 10 oktober 1943. Vergelijk De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 468, dagboek aantekening van 22 juni 1944 over het

cruciaal. ‘Elke minuut met jou samen heb ik altijd zoo intens beleefd en steeds was ik zoo dankbaar voor dit groote geluk en daar kan ik nu op teeren’, schrijft Lotte Ruth Kan. ‘Want juist in deze omstandigheden zie ik weer, dat dit een van de meest essentiele waarden in het leven is en hoe weinigen dit mogen beleven.’⁷⁵¹ ‘Das wertvollste blieb und hat allen Kriegstürmen standgehalten und mir die Kraft gegeben, alle Schwere zu ueberstehen: die Liebe und das Vertrauen meiner Frau hat mich (...) begleitet und gestaerkt und hat mir, neben dem Verantwortungsgefuehl fuer meine Familie die Haltung gegeben, alles mit Gelassenheit und Zuversicht zu ertragen’, schrijft Helmut Mainz in 1944 in Palestina.⁷⁵² S. van den Bergh schrijft hoe het ‘leed midden op de eindeloze heide’ hem en zijn vrouw naar elkaar toe dreef, terwijl Eddy de Wind in 1946 in een gedichtje samenvat wat zijn vrouw voor hem betekende: ‘Want alleen zijn wij geen, maar tezamen zijn wij één.’⁷⁵³

Seksualiteit is – in tegenstelling tot liefde – dus vooral een taboeonderwerp. Als er over wordt geschreven gaat het namelijk – in eerste instantie – altijd over de ander. Het was de ander die al dan niet openlijk seks had in de barak, het was de ander die vreemd ging en het was de ander die zijn driften niet onder controle kon houden. In veel egodocumenten wordt wel over seks geschreven, maar weinig over de *eigen* seksualiteit. In een aantal brieven en vroege memoires besteedden vooral vrouwen aandacht aan hun verliefdheden in het kamp. ‘Ook hier wordt aan de liefde gedaan, maar dat is bij mij altijd een fiasco meid’, schrijft verpleegster Lina Dalsheim aan een vriendin. ‘Ik ben altijd 3 dagen verliefd en dan is het weer uit hoor, ik vind er geen gijn aan.’⁷⁵⁴ Ze schreef niet in de laatste plaats om het thuisfront gerust te stellen: er was nog ‘leven’ en plezier in Westerbork te vinden. Tegelijkertijd konden deze vrouwen over deze kalverliefdes schrijven omdat het niet serieus was, een ‘Westerborkliebeleï’, in de woorden van het populaire lied ‘De Westerborkserenade’ dat het bekende duo Johnny en Jones componeerde.⁷⁵⁵ ‘Doch jullie behoeft je nergens bezorgd om te

---

kaasrantsoen van Gabriel, waar vrouw Rose aan dacht. Italic schreef vaak over zijn vrouw, zijn zorgen voor haar en hoe het met haar was.

⁷⁵¹ Brief ‘31’ van Lotte Ruth Feldman-Kan, op Westerborkpapier, april 1944, HCKW, RA 2020. Vergelijk brief van Hans Goudsmit van 13 juli 1944, HCKW, RA 1691.

⁷⁵² Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 5-6.

⁷⁵³ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 114, De Wind, *Eindstation Auschwitz*, 8. Vergelijk De Vries, ‘Transport’, HCKW, DO 232, inv.nr. 3354-2, 1, Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 7.

⁷⁵⁴ Brieven van Lina Dalsheim van 24 mei 1943 en 2 juli 1943 HCKW, RA 1205.

⁷⁵⁵ Polak, Soep, *Tussen de barakken*, de titel is ontleend aan een versregel van het populaire lied. Vergelijk Dirk Mulder, Ben Prinsen (red.), *Lachen in het donker. Amusement in kamp Westerbork*, (Herinneringscentrum kamp Westerbork, Hooghalen/Assen: Van Gorcum 1996).

maken, het is Westerborks’, schrijft Mania Krell. ‘Veel tijd heeft men niet voor elkaar. (...) Maar alles is nog in een beginstadium. En er draaien nog zoveel anderen omheen.’ In latere brieven noemde ze haar ‘vriendje’ bij naam; De Vries werkte als arts in het ziekenhuis.⁷⁵⁶ Nora Keizer herinnert zich hoe een ‘kleine flirt’ een ‘welcome afleiding’ was, en beschrijft haar ontluikende gevoelens voor Ernst heel precies.⁷⁵⁷ Edgar Weinberg is een uitzondering als hij schrijft hoe hij en een vriend vooral praatten over seks en pornografie.⁷⁵⁸

In (late) memoires schrijven beide seksen, zij het in voorzichtige bewoordingen, over liefde en seksualiteit. Vooral auteurs die als tiener in het kamp zaten, schrijven uitvoerig over dit onderwerp. Zij bevonden zich in Westerbork in een periode van hun leven waarin zij zichzelf aan het ontdekken waren en deze ontluikende seksualiteit is haast natuurlijk onderdeel van hun kampverhaal. Deze groep ‘mag’ er openlijk over schrijven, juist omdat het onderdeel was van hun ontwikkeling; voor hen geldt geen taboe. In het volgende hoofdstuk zal hier verder op worden ingegaan.⁷⁵⁹ De briefwisseling (en reflectie hierop zestig jaar nadien) tussen de dertigjarige Jaap en twintigjarige Ina geeft een zeldzaam inkijkje in een beginnende relatie tussen een getrouwde man en een jonge vrouw. Hoewel niet duidelijk wordt of de relatie al in Westerbork werd geconsumeerd – beiden zeggen van niet –, was er duidelijk sprake van seksuele spanning: ‘N.B. Nog één impressie: Ik vond het gisterochtend reuzeleuk in ’t washok. Ik kon tenminste met goed fatsoen naar je kijken’, schrijft Jaap.⁷⁶⁰

Schrijven over de eigen seksualiteit blijft echter de uitzondering. Het valt op dat vrouwen minder de nadruk leggen op de negatieve elementen van het seksuele leven in het kamp dan mannen. In zowel egodocumenten van in de oorlog als erna zijn het mannen die schrijven over vrouwen die zichzelf aan invloedrijke mannen gaven om aan bescherming te komen of over de vele gevallen van echtelijke ontrouw. Werner Stertzenbach merkt in een

---

⁷⁵⁶ Brieven van Mania Krell van 20 en 27 juni 1943, HCKW, RA 1095.

⁷⁵⁷ Keizer, *Danse macabre*, 33, 34, 41, 43, 59, 87. Vergelijk brief van Judica Mendels van 14 maart 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198, en ‘Schetsen’, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 126, 8.

⁷⁵⁸ Weinberg, ‘Camp Westerbork summer 1944’, HCKW, DO 922, inv.nr. 8823, 3, ‘Endless talks of course (...) and, of course, for our sexstarved bodies, an amazing lot of pornography.’ In het bronnencorpus komen meer vrijgezelle jonge vrouwen dan vrijgezelle jonge mannen voor; dit kan een vertekening geven.

⁷⁵⁹ Hoofdstuk vier ‘Van ons is de jeugd gestolen’, paragraaf 4.9. Jeugdliefdes.

⁷⁶⁰ Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 67, brief van 12 januari 1944. Van Ina zijn alleen de brieven uit Bergen-Belsen bewaard gebleven. Beide geven commentaar op toen, in korte toelichtende stukjes tekst. Jaaps huwelijk was al in Westerbork niet meer goed; hij en Manja bleven alleen bij elkaar vanwege de oorlog. Manja had zelf verschillende liefdesrelaties in het kamp. Ina’s verloofde was al eerder gedeporteerd. Ina en Jaap trouwden direct na de oorlog en zijn nog steeds bij elkaar.

brief uit juli 1942 op hoe er onder de nieuwaangekomenen ‘heel wat prostituees’ zaten.⁷⁶¹ ‘Ein 17 jähriges Mädcl kriegt ein Kind von einem Mann, dessen Frau in Auschwitz ist’, schrijft Israel Taubes vlak na de oorlog, terwijl S. van den Bergh aangeeft hoe men alles deed ‘om de transporten te ontlopen’, zelfs gaven jonge meisjes hun lichaam aan een *Dienstleiter*.⁷⁶² Helmut Mainz memoreert de ‘viele zarte Liebesbande’ in het kamp en ‘ich kannte verschiedene junge Maedchen, die sich in Westerbork sicherlich ausgezeichnet amusierten. Lippenstift und Puderquaste war nicht nur bei der Jugend ein Gegenstand des taeglichen Bedarfs’, waarna voorbeelden volgen van vrouwen die hun lichaam gebruikten om bescherming te verkrijgen.⁷⁶³

In deze beschrijvingen door mannen van (overtredingen van) de ander, is die ander meestal van het vrouwelijk geslacht.⁷⁶⁴ Er lijkt een zekere ambivalentie te bestaan bij mannen ten opzichte van vrouwen die hun eigen lichaam aanboden of anderszins met seksueel geweld te maken kregen. Aan de ene kant beseffen de auteurs hoe vrouwen soms niet anders konden, en willen zij met hun voorbeelden illustreren tot welke mensonwaardige dingen de Duitsers hen dwongen. Aan de andere kant beschouwen de mannen het als iets moreel verderfelijks. Het lijkt moeilijker te verdragen als het vrouwen zijn die de ‘regels’ overtraden.⁷⁶⁵ Normatieve verwachtingen met betrekking tot het juiste gedrag van mannen en vrouwen spelen hier een rol.⁷⁶⁶

Het waren niet alleen vrouwen, zo schrijven verschillende auteurs, die hun seksualiteit (mis)bruikten. Schwarz haalt herinneringen op aan dienstleider Todtmann, ‘een van de meest

---

⁷⁶¹ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 46, brief van 31 juli 1942. Hiermee geeft hij tegelijkertijd een klasseverschil aan. Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 73, dagboekantekening van 7 juli 1943.

⁷⁶² Taubes, ‘The Persecution of Jews in Holland 1940-1944’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 12, Van den Bergh, *Deportaties*, 13, Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 102, soortgelijke bewoordingen.

⁷⁶³ Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 64-65. Vergelijk Cohen, verslag 7, NIOD, 250d, inv.nr. 475, 1, over ‘gewillige vrouwen, Fields, *Turbulente Tijden*, 102.

⁷⁶⁴ Vergelijk Horowitz, ‘Holocaust Literature’, ‘The treatment of sexuality and power is quite different in Holocaust literature by men. There the victims of rape, forced prostitution or sexual barter are almost exclusively women.’

⁷⁶⁵ Volgens historica Sara Horowitz ging er soms zelfs een soort van erotische aantrekkingskracht van deze vrouwelijke slachtoffers uit. Horowitz, ‘Holocaust Literature’, ‘Other writers, such as William Styron in *Sophie’s Choice*, present the female victim as inherently eroticized, rendered desirable by her victimization.’ Of dit voor de mannen die over de vrouwen in Westerbork schrijven geldt, kan niet voldoende uit de bronnen worden opgemaakt.

⁷⁶⁶ Vrouwen worden bijvoorbeeld als ‘deugdzamer’ dan mannen beschouwd, terwijl mannen minder goed hun seksuele driften zouden kunnen beheersen.

invloedrijken in het kamp. Die vent is een ijdele vlerk, altijd piekfijn gekleed, english style, en heeft een zwak voor en veel succes bij mooie vrouwen'.⁷⁶⁷ Inge Gassmann-Baumann meent dat er joden bij waren, 'die zich erger gedroegen dan de duitse staf van het kamp, die corrupt waren en bijvoorbeeld vooral léuke vrouwen "zurückstellten". Op een gegeven ogenblik hadden wij eigenlijk alleen maar mooie vrouwen in het kamp en jonge mannen, die hard konden werken'.⁷⁶⁸

Terwijl mannen seksueel geweld tegen vrouwen logischerwijs alleen van buitenaf beschrijven, kunnen vrouwen over de beleving van binnenuit schrijven. Seksueel geweld in Westerbork beschreven vanuit het perspectief van de vrouw zelf is echter zeldzaam. Jenny Stern werd aangerand door boer Fledderus voor wie zij als dienstmeisje werkte. Maar het was haar zoon die het voorval beschreef, niet Jenny zelf.⁷⁶⁹ Het taboe voor vrouwen op schrijven over seksueel geweld in Westerbork lijkt niet makkelijk te kunnen worden doorbroken.⁷⁷⁰

Schrijven over liefde en seksualiteit en de interpretatie daarvan blijft al met al een heikele kwestie. Het is omgeven door allerlei onzichtbare regels die soms maar moeilijk zijn te volgen. Het is makkelijker om over 'de ander' te schrijven dan over zichzelf; de seksuele revolutie is deze generatie voorbijgegaan en heeft de taboes waarvan dit thema is doordrenkt, niet doorbroken. Maar weinigen, vooral zij die jong waren in het kamp, schrijven later vrijelijk over hun persoonlijke ervaringen.

3.9. AANPASSING EN GEWENNING

Als je niet snel op transport werd gezet, werd Westerbork ten slotte, hoe tegenstrijdig het ook klinkt, een 'thuis'. Mannen en vrouwen schrijven hoe zij zich al snel voelden alsof ze nooit anders had geleefd, terwijl ze tegelijkertijd beseften dat zij zich nooit volledig konden aanpassen aan het angstige en onregelmatige kampleven.

---

⁷⁶⁷ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 161.

⁷⁶⁸ Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 16. Vergelijk Cohen, verslag 7, NIOD, 250d, inv.nr. 475, 1, over dr. Spanier die vrouwen te kust en te keur had en hoe groot de verleiding voor 'leidende' figuren was in Westerbork.

⁷⁶⁹ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 180.

⁷⁷⁰ Het zou kunnen dat in interviews met vrouwen die in Westerbork geïnterneerd zijn geweest wel over seksueel misbruik wordt verteld. Aangezien in dit onderzoek maar enkele interviews zijn afgenomen en bestaande interviews niet zijn meegenomen in de analyse, kan ik hierover niets zeggen. Dat er behalve Jenny Stern niet meer gevallen zijn geweest van seksueel misbruik is echter onaannemelijk.

Vooral in brieven is deze aanpassing goed te zien; het ritme van het kamp klinkt in zowel vorm als inhoud van het schrijven door.⁷⁷¹ ‘Ik woon nu in de Barneveldbarak, d.w.z. slaap er alleen’, schrijft Judica Mendels.⁷⁷² ‘Nu is het zondagmorgen 10 oktober. Wij zitten weer vanaf 7.30 uur te werken tot 12.30 en zijn dan vanmiddag vrij’, schrijft Willem Willing aan zijn dochter over het werkritme in Westerbork.⁷⁷³ De schrik en chaos van de eerste dagen maakten plaats voor aanpassing en gewenning, aan de transporten, het werk, de barakken en aan al die andere elementen van het gedwongen kampleven. Briefschrijvers schrijven ook dat ze zich wel moesten aanpassen. ‘Hoe zal het ons verder gaan’, schrijft Simcha Rabbie-Acohen aan kennissen. ‘Enfin, wij leven maar in de dag waar wij in zijn hoor! Wij passen ons hier maar aan, dat moet wel, anders kan met het niet houden.’⁷⁷⁴ In dagboeken is er nog vaker een meer bewuste constatering van deze aanpassing en gewenning. ‘Maar als de trein eenmaal weg is, wordt het even weer gauw “normaal”’, noteert Gabriel Italie.⁷⁷⁵ Philip Mechanicus verwondert zich over zijn eigen adaptatievermogen: ‘Ik voel mij na een verblijf van een uur [in een nieuwe barak EM] al ingeburgerd. Wonderlijk toch is het adaptatievermogen van de mens: alles gaat hier razend snel, als het eenmaal gaat en de mens, met een gezonde geest, verwerkt het even snel en gemakkelijk.’⁷⁷⁶ Het kampleven was zo gewoon geworden, dat al snel woorden als ‘huis’, ‘thuis’ en ‘onze barak’ werden gehanteerd, zeker niet altijd tussen aanhalingstekens gezet.⁷⁷⁷ Ook in memoires wordt beschreven hoe vlot men wende; Nora Keizer noemde zich al snel een ‘oude kamprot’, en Hans Ottenstein hielp twee weken na aankomst evacués uit Utrecht. ‘Wij trachtten hen te helpen, vertelden het een en ander uit het

---

⁷⁷¹ Zie hoofdstuk twee ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, paragraaf 2.4.3. ‘Vandaag is het schrijfdag’: briefschrijven in een doorgangskamp, 70-80, over de vorm van de Westerborkbrief, de uniformering en standaardisering ervan, naarmate men langer in het kamp verbleef.

⁷⁷² Brief van Judica Mendels van 14 maart 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198.

⁷⁷³ Willing, *Afdrukken van indrukken*, 59, brief van 10 oktober 1943. Clara Asscher-Pinkhof schrijft beschouwend: ‘Maar wonderlijk geestesterk zijn zij, die gaan, en wonderlijk elastisch zijn wijzelf: vandaag gaat de school door, terwijl de veewagens nog vóór staan.’ Daarna beschrijft zij hoe gelukkig ze was om met de schoolkinderen op pad te gaan. Brief van Clara Asscher-Pinkhof van 24 augustus 1943, HCKW, DO 593, 7006-02.

⁷⁷⁴ Brief van Simcha Rabbie-Acohen van 25 juni 1943, HCKW, RA 1985.

⁷⁷⁵ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 417, dagboekantekening van 19 oktober 1943.

⁷⁷⁶ Mechanicus, *In dépôt*, 100-101, dagboekantekening van 29 juli 1943.

⁷⁷⁷ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 425, dagboekantekening van 16 november 1943, over ‘thuis’, en 438, 7 januari 1944, waar Italie het over ‘onze barak’ heeft, ten slotte, 442, 23 januari 1944, over ‘huis.’ Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 83, dagboekantekening van 13 juli 1943, ‘verhuizen’, 110, 5 augustus 1943, ‘weggejaagd uit zijn huis’, over schoonmaak in barakken, 113, 6 augustus 1943, ‘onze barak.’

dagelijks leven en voelden ons als oer-oude kampbewoners.⁷⁷⁸ Lies Polak schrijft zo'n zestig jaar nadien: 'We pasten ons dermate snel aan ons nieuwe lot aan, dat we ons nauwelijks meer in konden denken ooit een ander leven geleefd te hebben, daar in die gedwongen commune op de Drentse hei.'⁷⁷⁹

Maar in een brief die Lies Polak zestig jaar eerder uit Westerbork schreef, komt ook een ander gevoel naar voren. 'Ik probeer me aan te passen. Toch huilde ik van de week van woede omdat ze me in het ziekenhuis geen rauwe wortel wilden geven. Had je ooit gedacht dat men daarom zou huilen? Het kan ver komen.'⁷⁸⁰ 'Zoo af en toe denk je, nu hou ik het niet langer maar het moet en eens zal het toch wel anders worden', schrijft Henriëtte Cohen-De Haaff.⁷⁸¹ 'Geestelijk is het hier voor mij zo moeilijk', schrijft Willem Willing aan zijn dochter, 'Ik kan mij zo moeilijk aanpassen aan de piechempjes.'⁷⁸² Hier klinkt iets van de vele verschillende achtergronden van de kampingezetenen door, net als eerder bij Nora Keizer die zich als 'Hagenaartje' identificeerde, of bij Werner Stertzenbach die zich in een brief afzette tegen het Amsterdamse proletariaat.⁷⁸³

'Ik ben al aardig – of bedenkelijk – op weg om me aan te passen aan het leven in Westerbork', noteert Gabriel Italie in zijn dagboek. 'Toch verlies ik geen ogenblik het besef dat we ons hier in een spookachtige stad, een soort filmstad, bevinden. Trouwens, reeds in Barneveld voelde ik mij als medespeler of figurant in een lugubere komedie.'⁷⁸⁴ 'Het is nl. zoals ik je al uittrenturen geschreven heb zó, dat je het ene ogenblik alles heel goed verdraagt en het andere moment kan je er absoluut niet tegenop', probeert Mirjam Bolle dit gevoel uit te leggen.⁷⁸⁵ Bij haar beschrijving van de barak merkt ze op dat 'aan de andere kant vrouwen slapen (wonen, zegt men hier, maar dat klinkt mij nog steeds gek in de oren, hoewel het eigenlijk juister is, dan 'slapen', want je woont er werkelijk).'⁷⁸⁶ Nora Keizer noemde zichzelf wel een kamprot, ook zij heeft tegenstrijdige gevoelens. 'Ik geef mezelf een strenge berisping.

---

⁷⁷⁸ Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 47.

⁷⁷⁹ Auerbach-Polak e.a., *Bewogen stilte*, 45-46.

⁷⁸⁰ *Ibid.*, 61-62.

⁷⁸¹ Brief van Henriëtte Clara Cohen-de Haaff van 16 december 1943, HCKW, RA 1471.

⁷⁸² Willing, *Afdrukken van indrukken*, 51, brief van 29 september 1943.

⁷⁸³ Keizer, *Danse macabre*, 24, zie voetnoot 408, en Stertzenbach, *Rood en Jood*, 46-47, brief van 31 juli 1942, 'Types zoals ik ze alleen op het Waterlooplein heb gezien, bevolken nu ons kamp. Maar als men niet oppervlakkig kijkt, zal men tot de conclusie komen dat er ook goede elementen tussen zitten.'

⁷⁸⁴ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 417, dagboekantekening van 24 oktober 1943.

⁷⁸⁵ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 175, dagboekbrief van 13 september 1943.

⁷⁸⁶ *Ibid.*, 148, dagboekbrief van 8 juli 1943.

Niet denken, je bent hier niet in je eigen huis, een dikke huid hebben, alles eten, alles drinken. Je moet er door komen, Nora, versta je, erdoor!’ spreekt ze zichzelf toe.⁷⁸⁷ Gertrud Hanemann-Kelemen lijkt heel gemakkelijk over Westerbork te schrijven, maar als ze echt gaat nadenken, beseft ze hoeveel moeite ze er tegelijk mee had.⁷⁸⁸

Italië’s gevoel een medespeler of figurant te zijn in iets dat hem vooral als onwerkelijk voorkwam, wordt door meer auteurs beschreven. Deze ‘dissociatie’ is een middel om zich af te sluiten van de als te stressvol ervaren omgeving.⁷⁸⁹ In de kampen werd dit voor velen een *modus vivendi* om de ergste ellende niet te hoeven voelen. Deze vervreemding werd als een zegen ervaren, maar ook als aantasting van de persoonlijkheid. ‘Hoewel ik in Westerbork erg betrokken was bij de deportaties (...), ging alles buiten mij om; het betrof de anderen, niet mij’, schrijft Elie Cohen haast beschaamd in zijn memoires.⁷⁹⁰ ‘Altijd zijn mijn gedachten bij jullie. Daarom beleef ik dit niet, want ik voelde mij nooit zóó als nu, zóó’n gevoel van laat maar waaien als ik maar eten en rust heb, niet mooi; maar als je je hier in het kamp openstelt’, geeft Hans Goudsmit in een brief aan zijn vrouw toe, ‘dan ga je ten gronde.’⁷⁹¹

---

⁷⁸⁷ Keizer, *Danse macabre*, 28.

⁷⁸⁸ Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 19, ‘Dass Leben geht weiter. Bridge bei Wolf. Besuche bei Wallbaum. Arbeit gemuetlich bei Pisk (naehstube)’, schrijft Gertrude. Maar als ze bewust nadenkt over het Westerborkse leven, komt ze tot de conclusie dat haar man Mau niet veel leed, maar ‘Ich sehr!’

⁷⁸⁹ Door Steinberg en Schnall wordt dissociatie beschreven als: ‘an adaptive defence in response to high stress or trauma characterised by memory loss and a sense of disconnection from oneself or one’s surroundings.’ Marlene Steinberg, Maxine Schnall, *The Stranger in the Mirror. Dissociation, the Hidden Epidemic*, (New York: Harper Collins 2000) 3. Vergelijk Nel Draijer, *Seksuele traumatisering in de jeugd. Gevolgen op lange termijn van seksueel misbruik van meisjes door verwanten*, (Amsterdam: Sua 1990), 51-52, Onno van der Hart, S. Boon en W. op de Velde, ‘Trauma en dissociatie’, in: Onno van der Hart, *Trauma, dissociatie en hypnose*, (Amsterdam: Swets en Zeitlinger, 1993), 61-78, Onno van der Hart, Ellert Nijenhuis en Kathy Steele, *The haunted self: structural dissociation of the personality and the treatment of chronic traumatization*, (New York: Norton 2006). Het is ook één van de symptomen van het Post Traumatic Stress Disorder, waar kampoverlevenden aan kunnen lijden. D. Laub, N.C. Auerhahn, ‘Knowing and not Knowing Massive Psychic Trauma: Forms of Traumatic Memory’, in: *American Journal of Psychoanalysis*, 47 (1993) 287-302.

⁷⁹⁰ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 5. Cohen schreef na de oorlog een proefschrift over de psychische invloed van leven in de kampen, waar hij deze vervreemding analyseert. Elie Cohen, *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie*, (Amsterdam: Paris 1952).

⁷⁹¹ Brief van Hans Goudsmit van 30 juli 1944, HCKW, RA 1691. Vergelijk Willing, *Afdrukken van indrukken*, 26, dagboekantekening van eind augustus 1943, Keizer, *Danse Macabre*, 17, Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1835, 10, Durlacher, *Quarantaine*, 20, Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend Speyer - Bergen-Belsen*, 98.

Het meest ongemakkelijk voelde men zich over de gewenning aan het wekelijkse transport. Want hoe kon je wennen aan iets zo fundamenteel onmenselijks als het gedwongen deporteren van duizenden mannen, vrouwen en kinderen? Hoe schrijven beide seksen over wat uiteindelijk het onontkoombare doel van het doorgangskamp was?

3.10. TRANSPORT

‘Die gluecklichsten Tage sind von Mittwoch bis Freitag. Dann beginnt alles von neuem’, schrijft Gertrud Hanemann-Kelemen vlak na de oorlog.⁷⁹² ‘Rumors were already starting to spread on Fridays when the IPAs (Jewish Press Agency) was circulated, as to whether a deportation was due next Tuesday’, vervolgt Herbert Kruskal.⁷⁹³ Etty Hillesum schrijft aan vrienden: ‘De avond voor die nacht, waarvan ik nu vertel, liep ik door het kamp. De mensen groeften samen tussen de barakken, onder een grijze wolkenhemel. “Kijk, zo staan de mensen ook in groepjes na een ramp, wanneer ze op alle hoeken van de straten die ramp bespreken,” zei mijn metgezel. “Maar dat is juist het onbegrijpelijke,” barstte ik los. “Het is nu vóór de ramp!”’⁷⁹⁴ ‘Je ziet om drie á vier uur ‘s nachts het licht aangaan, (...) dan roept de barakleider: “Dames, wilt u luisteren.” En dan begint het’, schrijft Mirjam Bolle.⁷⁹⁵ ‘Het woord “transportlijst” smoort elk geluid’, herinnert Durlacher zich. ‘Het gekreun en de jagende ademhaling van de mannen om mij heen laten zich niet onderdrukken. Angst is voelbaar als lillende gelei.’⁷⁹⁶

‘ ‘S morgens werden de slachtoffers door O.D.-ers van hun barakken naar de trein geleid; (...) omstreeks 7 uur was ik aan de trein: ik ging herhaaldelijk langs alle wagons en trachtte nog gevallen te vinden, waar een kans voor vrijstelling bestond’, schrijft Hans Ottenstein.⁷⁹⁷ ‘So we went the 3 of us, my husband, my son, then 13 years of age and myself’, herinnert Auguste Nathan-Cohn zich. ‘Far too many people together we were in a closed

---

⁷⁹² Hanemann-Kelemen, ‘Amsterdam’, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 12.

⁷⁹³ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 12. De ‘Jewish Press Agency’ of ‘Israelitische Presse Agentur’, was de ironische naam voor het geruchtencircus in het kamp, een echte JPA bestond natuurlijk niet.

⁷⁹⁴ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 688, brief van 24 augustus 1943.

⁷⁹⁵ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 153, dagboekbrief van 20 juli 1943. Of zoals Clara Asscher-Pinkhof schrijft: ‘na vier weken met rustige Dinsdagen is vannacht de hel weer losgebroken.’ Brief van 24 augustus 1943, HCKW, DO 593, inv.nr 7006-01 en 02.

⁷⁹⁶ Durlacher, *Quarantaine*, 24.

⁷⁹⁷ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 82.

cattle-truck on the floor, or when there was room on the trunks.’⁷⁹⁸ ‘We zitten met meer dan zestig personen in deze ruimte. Zitten, liggen op rugzakken, dekens, op alles wat zacht is. Ouden van dagen, jonge kinderen, zieken en gezonden, van alles wat, het maakt niet uit, het enige dat voor iedereen gelijk is, is de bestemming van de trein’, beschrijft Werner Bloch veertig jaar later die fatale dag.⁷⁹⁹ ‘De Duitsers telden voor de laatste maal of het getal klopte’, schrijft Lies Polak in haar memoires. ‘Ten slotte sloten ze de deuren met zware grendels.’⁸⁰⁰ ‘De trein: een lange schurfterige slang van oude smerige wagens, die het kamp in tweeën scheidt. (...) De commandant geeft het sein tot vertrek: een wenk met de hand. De fluit gilt, meestal omstreeks elf uur; zij gaat allen in het kamp door merg en been. De schurfterige slang schuifelt met gevulde ransel weg’, aldus Philip Mechanicus.⁸⁰¹ Nora Keizer vat het voor een ieder kort samen, als zij schrijft: ‘Dinsdagen zijn onvergetelijk.’⁸⁰²

Het transport was waar het om draaide in Westerbork. Zelfs voor kampingezetenen die meenden redelijk veilig te zijn, bleef het altijd mogelijke transport als een dreigende schaduw op de achtergrond aanwezig. Auteurs leggen bovenal de nadruk op het algemeen menselijke (soms ook specifiek joodse) leed dat hen werd aangedaan. Daarnaast zijn er bepaalde kwesties rondom het transport die vooral in de herinnering telkens terugkeren. Het gaat hier onder andere om de kennis die men wel of niet had van de bestemming, de vraag van (het niet plegen van) verzet en enkele andere aspecten van het eigen (morele) gedrag en handelen voor en tijdens de transporten. Deze kwesties zullen worden besproken in hoofdstuk vier en vijf.⁸⁰³

In de herinnering ontstaat een haast uniform beeld van het transport, grofweg het beeld dat zojuist is geschetst: het wekelijkse transport als belangrijkste onderdeel van het gestandaardiseerde beeld van Westerbork. Waar in brieven en dagboeken het transport nog dagelijkse realiteit was, gaat het in memoires steeds meer fungeren als collectief vehikel voor allerlei ideeën en gevoelens met betrekking tot Westerbork en de vervolging in bredere zin. Het transport komt symbool te staan voor de gruwel van Westerbork, soms voor de vervolging in haar geheel. In enkele memoires is dit zelfs zichtbaar in de titel: *Locomotieven*

---

⁷⁹⁸ Auguste Nathan-Cohn, ‘Roermond’, HCKW, DO 23, inv.nr. 3365, 5.

⁷⁹⁹ Werner Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, (Hooghalen: Herinneringscentrum kamp Westerbork 2001) 47.

⁸⁰⁰ Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 47.

⁸⁰¹ Mechanicus, *In dépôt*, 22-23, dagboekantekening van 1 juni 1943.

⁸⁰² Keizer, *Danse macabre*, 78.

⁸⁰³ Hoofdstuk vijf ‘De krankzinnigheid ten top gevoerd’, 277-278, voetnoot 1250, over ‘kennis’, paragraaf 5.5. verzet, over de vraag van verzet en Hoofdstuk zes ‘De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’, paragraaf 6.6. ‘De’ mens in Westerbork, over morele vragen.

trekken wagons van Paul Siegel, *Treinen op dood spoor* van Fred Schwarz en *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd* van Werner Löwenhardt. Het transport wordt ingebed in de eigen levensgeschiedenis, én in de bredere geschiedenis van het kamp en de oorlog. Verwijzingen in de transportbeschrijvingen naar bekende oorlogshistorici, zoals de Jong en Presser, komen geregeld voor.⁸⁰⁴ Daarnaast vindt er een vereenvoudiging plaats van de beschrijving, waarin bepaalde elementen telkens terugkeren.⁸⁰⁵ Zo vertrokken transporten lange tijd iedere dinsdag, wat het bekende ‘dinsdag-tot-dinsdaggevoel’ verklaart dat in veel transportbeschrijvingen zo prominent aanwezig is.⁸⁰⁶ Maar dit is een vertekening van de werkelijkheid: tot 1943 vertrokken transporten tweewekelijks en ook daarna waren er tijden dat er geen wekelijks transport ging. Dit is de keerzijde van de – dominante – collectieve herinnering waarin bepaalde herinneringen andere verdringen.

Waar gewenning aan de transporten in dagboeken en brieven vooral zichtbaar was aan de bijna terloopsheid waarmee werd vermeld wie er nu weer ‘weg’ was of aangekomen, wordt in memoires nog meer de nadruk gelegd op het ongemak hierover.⁸⁰⁷ Het – kritische –

---

⁸⁰⁴ Zie bijvoorbeeld Cohen, *Niet klein gekregen*, 108-111, Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, ‘noten’, noot 37, 210, noot 43, 211.

⁸⁰⁵ Vaste elementen als de rol van de OD, de kampcommandant en andere SS-ers bij het transport worden in hoofdstuk vier en vijf besproken.

⁸⁰⁶ Vroege memoires: Schliesser, ‘Fuenf Jahre’, HCKW, RA 1103, 4, De Wind, *Eindstation Auschwitz*, 8, Vromen-Snapper, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 7, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 9, 12, Borensztajn, *Dagboek*, 22, Spanjaard, *An American Teenager*, 104. Late memoires: Avi Magid, *Ontsapping uit Westerbork*, (Putten: Shalom Books 1998) 31-32, Hacohen, *Zwijgende stenen*, 226, Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 11, Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 18, Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 38, 40, Cohen, *Beelden uit de nacht*, 19, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 13.

⁸⁰⁷ In dagboeken werd het eerste transport dat men meemaakte vaak in groot detail beschreven, maar al snel werden transporten ‘gewoon.’ De Lange, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 416-417, dagboekantekening van 19 oktober 1943, ‘eerste transportdag’ die hij meemaakte. Vaak werd een korte opmerking gemaakt over een transportdag, uitgebreidere aandacht was er als vrienden, kennissen en/of familie meemoesten. Zie 425, dagboekantekening van 16 november 1943. Vergelijk Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 152-153, dagboekbrief van 20 juli 1943 waar ze een transportnacht en dag beschrijft, 172, waar ze een transport van vrienden beschrijft, 174, kort over de ‘maandag voor transport.’ Vergelijk Mechanicus, *In dépôt*, 56, dagboekantekening van 26 juni 1943, aankondiging transport, 62, 29 juni 1943, vertrek. Brieven over transport: Brief van Hilde Verdoner van 22, 23, 24 maart 1943, ‘De oom en tante van Rudi en Berthold n.l. Jo en Sally zijn gisteren vertrokken, niets aan te doen’, ook haar brief van 28 november 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888, verder de briefkaart van Lina Dalsheim van 2 juli 1943, HCKW, RA 1205, over wie er nog is, brief van Mania Krell van 2 mei 1943, HCKW,

meelezende publiek beïnvloedt ook wat men schrijft. ‘Ik schaam mij niet te vertellen dat ik bij het vertrekken der eerste transporten gehuild heb. Maar je went aan veel’, schrijft Hans Ottenstein. Hij was verbaasd hoe hij na een transportnacht door te hebben gewerkt, ‘na al die opwindingen en het zien van dit ongeluk een heel gewoon gevoel van honger voelde, zodra de trein vertrokken was en niets meer te helpen viel.’⁸⁰⁸ Vijftig jaar later herinnert de toen nog jonge Fred Schwarz zich hoe makkelijk het wende. ‘Je stompt snel af en went aan de dagelijkse gang van zaken. De transporten lijken tenslotte langs je heen te gaan, zeker zo lang er niemand bij is waarbij je je echt betrokken voelt.’⁸⁰⁹ Elie Cohen voelt zich nog steeds schuldig over het gemak waarmee hij na de transporten alle ellende van zich af liet glijden.⁸¹⁰ Lies Polak drukt haar gemengde gevoelens uit wanneer ze schrijft hoe ‘wij’ wel moesten verdergaan ‘met onze kleine beslommeringen’ na zo’n transport.⁸¹¹

In dagboeken, brieven en vroege memoires is te lezen hoe vooral vrouwen zich (en de familie) op de reis voorbereidden. Jaap was druk bezig met inpakken, maar terwijl hij de dag daarna hier mee verder ging, ‘wascht, strijkt, verstelt’ Manja ’s avonds verder. ‘Gisteravond de heele avond in rust zitten lezen bij mijn schoonzuster, terwijl de dames de noodzakelijke preparaties e.d. verrichtten’, schrijft Jaap ook.⁸¹² Veel vrouwen kookten van alles voor onderweg en in Polen. ‘Maandag: gepakt, viskoekjes gebakken, een broodzak van het magazijn gekregen (!)’, schrijft Mirjam Bolle. Helaas voor haar bleken bij aankomst in Bergen Belsen de levensmiddelen niet te zijn meegekomen. Gelukkig hadden ze nog wat in hun handtassen gestopt. ‘Alleen jammer van de jam, boter, havermout, erwten, suiker enz., die we al maanden zo zuinig bewaard hadden van onze pakketten, voor “transport”.’⁸¹³ In vroege memoires memoreren vrouwen wat ze zoal wisten mee te nemen. ‘Ich habe einen unserer Kartoffelkueche gebacken, mit geschabten Worteltjes darin, die ich in der Kartoffelkueche (einige Kilo) organisiert habe’, schrijft Gertrud Hanemann-Kelemen.⁸¹⁴ Tegelijkertijd zullen ook (alleenstaande) mannen eten hebben voorbereid, zo goed als ze

---

RA 1095, brief van Judica Mendels van 8 maart 1944, IISG, Mendels-Stokvis, inv.nr. 195, 198, Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 624, brief van december 1942, over gevaar van afstomping

⁸⁰⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 83.

⁸⁰⁹ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 115.

⁸¹⁰ Cohen, *Beelden in de nacht*, 23.

⁸¹¹ Auerbach-Polak e.a., *Bewogen stilte*, 47. Zie over morele dilemma’s ook hoofdstuk zes ‘De mensen zijn zoals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’, 6.6. ‘De’ mens in Westerbork.

⁸¹² Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 106, brief van 9 januari 1944, 114, brief van 13 januari 1944.

⁸¹³ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 191-192, dagboekbrief van 18 januari 1944.

⁸¹⁴ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15. Vergelijk Keizer, *Danse macabre*, 121.

konden, en lijkt de verantwoordelijkheid die vrouwen voelden vooral onderdeel te zijn van het verhaalstramien van de zorgende vrouw.

Het leed van juist vrouwen wordt door sommige mannen beschouwd als de belichaming van de verschrikking van de transporten. ‘Wij zullen niet naar hun geweeklaag over hun vrouwen en kinderen luisteren’, schrijft de FK-man wanneer hij contempleert over de straffen die de Duitsers verdienen. En telkens vraagt hij zich weer af: ‘maar de ouderen? Of de moeders, die voor hun kinderen moeten zorgen? Wat zal er met hen gebeuren?’⁸¹⁵ ‘Een vrouw gilt en klaagt in wanhopigen angst. Zij wil niet weg’, tekent A.J. Liepman op.⁸¹⁶ ‘The piercing shrieks of an anguished, half-demented mother; the bowling of children; the confused looks of the men’, probeert Israël Taubes ten slotte de stressvolle toestand weer te geven.⁸¹⁷ Taubes is één van de weinigen die niet alleen de behandeling van vrouwen, maar ook die van mannen als belichaming van de misdadigheid van de Duitsers beschrijft. Met hun ‘verwarde blikken’ – traditioneel voorbehouden aan vrouwen – werden deze mannen immers ‘ontmannelijkt.’ Met het transport werd ten slotte niets meer geheiligd, zeker niet de traditionele verwachtingen over de juiste behandeling van de seksen.

3.11. BESLUIT

Hoe beleefden mannen en vrouwen hun verblijf in Westerbork? Hoe keken zij daarop terug? Aanvankelijk ging ik ervan uit dat mannen en vrouwen met seksebepaalde verwachtingen naar Westerbork kwamen. Daarom volgde ik in dit hoofdstuk de these dat zij hun verblijf in Westerbork verschillend hebben beleefd en herinnerd. Dat de zaken niet zo simpel lagen, werd al snel duidelijk.

Er werd meer over ‘vrouwelijkheid’ dan ‘mannelijkheid’ geschreven. De auteurs van het bronnencorpus schreven met een seksegekleurde lens. ‘Women are depicted as passive, either victimized or rescued by men’, schrijft historica Horowitz.⁸¹⁸ In egodocumenten van mannen komen vrouwen naar voren als wezens die moesten worden gered, net als kinderen en

---

⁸¹⁵ ‘Uit het dagboek van een FK-man’, 3, en 5, 4 oktober 1942, HCKW, RA 1552.

⁸¹⁶ Liepman, *Westerbork en Theresienstadt*, 15

⁸¹⁷ Taubes, ‘Persecution of the Jews in Holland’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 23.

⁸¹⁸ Horowitz, ‘Holocaust Literature.’ Vergelijk Horowitz, ‘Women of the World’, 263. Vergelijk Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 369, over kamp Vught: ‘Toch blijkt uit de manier waarop de mannen over de vrouwelijke gevangenen spraken dat zij die toch ook niet als gelijke slachtoffers zagen. De mannen bleven de vrouwen zien als het ‘zwakkere geslacht’, als mensen die minder goed in staat waren hun bestaan in het kamp goed te regelen en minder bestand waren tegen de ontberingen.’

oude mensen. De slechte behandeling van ‘het zwakkere geslacht’ werd één van de belangrijkste symbolen van de Duitse misdadigheid in Westerbork.⁸¹⁹ Tegelijkertijd hadden mannen meer moeite met vrouwelijke dan met mannelijke promiscuïteit en openlijke seksualiteit. Vrouwen waren de grootste critici van hun eigen sekse; wanneer een andere vrouw zich niet hield aan hoe het hoorde, was de kritiek niet van de lucht.

Opvallend was ook dat telkens opnieuw het verschil tussen contemporaine en naoorlogse egodocumenten terugkeerde. Uit brieven en dagboeken bleek hoezeer de scheiding tussen de seksen in het kamp oploste. Mannen en vrouwen beleefden Westerbork vooral *samen*. Het dagelijks leven draaide om de gezamenlijke zorg om de familie en het gezamenlijk proberen te ontkomen aan transport. Tegelijkertijd werd het ‘uitkleden’ van de eigen persoon in het kamp beschreven als een aanval op de (seks)identiteit en probeerden mannen en vrouwen door middel van allerlei (seksbepaalde) *coping strategies* aan de vertrouwde, vooroorlogse identiteit vast te houden. Daarom legden vrouwen extra nadruk op een goede huiselijke en persoonlijke hygiëne en daarom vonden mannen het zo belangrijk *Sperre*-winner te kunnen zijn. In memoires, waar het onmiddellijke gevaar van transport was verdwenen, richtten mannen en vrouwen zich op het opnieuw uitvinden van hun identiteit. Zij ‘kleedden’ zich met behulp van het seksespecifiek vormgeven van hun levensverhaal opnieuw ‘aan’ conform de normatieve verwachtingen van het publiek waar zij voor schreven. Dat verklaart waarom memoires van vrouwen zich vooral centreren om het eigen gezin en familie, terwijl die van mannen veel meer publiek gericht zijn.⁸²⁰ Tegelijkertijd werd het verhaal over Westerbork meer en meer een standaardverhaal met vaste kenmerken die steeds terugkeerden. Daarin hadden verschillen tussen mannen en vrouwen soms wel en soms niet een plek. De Holocaust had men vooral als mens doorstaan, niet als man of als vrouw.

Juist doordat in dit proefschrift een vergelijking mogelijk was tussen egodocumenten in de oorlog en daarna, werd duidelijk hoe de bestaande sekseverhoudingen in de kampen niet

---

⁸¹⁹ Zie ook Horowitz, ‘Gender, Genocide, and Jewish Memory’, 175, vrouwen als ‘an emblem for the Jew under Nazism, an embodiment of Nazi atrocity.’

⁸²⁰ ‘Women’s memoirs appear to take shape, first and foremost, in the private rather than in the public sphere. Their memoirs are sooner rooted in the minutiae of everyday life than in historical “grand designs”’, schrijft historica Joyce Marie Mushaben. Mushaben, ‘Memory & the Holocaust: Processing the Past through a Gendered Lens’, in: *History of the Human Sciences* 17 (Augustus 2004) 2-3, 147-185, 170. Vergelijk Ronit Lentin, ‘“A howl unheard:” Women Shoah Survivors Dis-placed and Re-silenced’, in: Claire Duchon, Irene Bandhauer-Schöffmann, *When the War was Over. Women, War and Peace in Europe, 1940-1945*, (London/New York: Continuum 2000) 179-193, 185, over hoe uit getuigenissen van overlevenden uit de kampen blijkt dat mannen meer generaliseren en vrouwen juist persoonlijker zijn.

(meer) als voorheen konden bestaan, en na de oorlog een ideaal vertegenwoordigden waar men andermaal naar streefde. In memoires keken mannen en vrouwen terug op hun leven in het doorgangs(- en internerings)kamp volgens de verwachtingen die zij zichzelf – opnieuw – oplegden. In deze (zelf)beschrijvingen was weinig ruimte voor belevenissen die afweken van de norm. Het was moeilijk om over wat men als tekortkomingen beschouwde te schrijven. Dat in het kamp de identiteit als man of vrouw leek te eroderen, was niet makkelijk te onderkennen; deze erosie werd namelijk beleefd als een aantasting van hun menswaardigheid, hun menswaardig bestaan. Door na de oorlog in de herinnering de geërodeerde (seks)identiteit te herstellen, konden de mannen en vrouwen van Westerbork iets daarvan terugwinnen.